

TURINYS

ĮVADAS.....	3
1. AGENTŲ SMOGIKŲ SPECIALIOSIOS GRUPĖS: JŲ SUDĖTIS, VEIKLOS METODAI, TIKSLAI.....	10
1.1. Bendroji specialiųjų grupių charakteristika.....	10
1.2. Specialiųjų grupių sudėtis, veiklos metodai, tikslai, lietuviškoje istoriografijoje.....	14
2. NKVD – NKGB PROVOKACINIAI BŪRIAI 1944 – 1945 m.....	18
2.1. Ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio 1944 – 1945 m. veiklos bruožai.....	18
2.2. Provokacinių būrių veiklos 1944 – 1945 m. lietuviškoje istoriografijoje analizė.....	22
3. VIDAUS AGENTŲ IR AGENTŲ SMOGIKŲ VEIKLA 1946 – 1948 m.....	24
3.1. Ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio centralizacijos procesas.....	24
3.2. Majoro Sokolovo specialiosios grupės veiklos analizė istorikų monografijose.....	27
4. „LEGENDINIŲ ŠTABŲ“ PANAUDOJIMAS PRIEŠ LLKS (1949 – 1953 m.).....	32
4.1. LLKS įkūrimas ir centralizuotos kovos pabaiga.....	32
4.2. Agentų smogikų ir specialiųjų grupių įsitvirtinimo ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio vadovaujančių struktūrų štabuose istorinis vertinimas.....	35
5. AGENTAI SMOGIKAI GINKLUOTO PASIPRIEŠINIMO SOVIETAMS BAIGIAMOJOJE FAZĖJE (1954 – 1959).....	39
5.1. 1954 – 1959 m. necentralizuoto pasipriešinimo sovietams chronologinių ribų apžvalga.....	39
5.2. Mitinių herojų kulto problema lietuviškoje istoriografijoje.....	42
6. UPA SUSIFORMAVIMO ISTORINĖS APLINKYBĖS VAKARŲ UKRAINOJE 1918 – 1942 m.....	45
7. UPA 1942 – 1943 m. KOVA PRIEŠ AK, SOVIETINIUS PARTIZANUS, NACIUS.....	51
8. GINKLUOTAS PASIPRIEŠINIMAS SOVIETAMS 1944 – 1946 m. PIRMŪJŲ NKVD – MGB SPECIALIŲJŲ GRUPIŲ PANAUDOJIMAS PRIEŠ UPA.....	57
9. SUKILĖLIŲ MATERIALINĖS BAZĖS SUNAIKINIMAS: KOLEKTYVIZACIJA, TRĖMIMAI. UPA IŠFORMAVIMAS. 1947 – 1949 m. „PARALELINĖS AGENTŪROS“ DIEGIMAS SOVIETINIŲ REPRESINIŲ ŽINYBŲ PRAKTIKOJE.....	65
10. BAIGIAMASIS PASIPRIEŠINIMO SOVIETAMS ETAPAS. OUN 1950 – 1956 M. SOVIETŲ AGENTŪROS VEIKLA PRIEŠ OUN CENTRINĘ VADOVYBĘ VAKARUOSE.....	71
IŠVADOS.....	76
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	80

SANTRAUKA.....	82
SUMMARY.....	83
SANTRUMPŲ SAŖAŠAS.....	84

IVADAS

Temos aptarimas. Vienas iš skaudžiausių laikotarpių Lietuvos ir Vakarų Ukrainos istorijoje - tai antroji sovietinė okupacija. Būtent su šiuo laikotarpiu yra susiję patys negatyviausi reiškiniai, kuriuos tik gali atnešti totalitarinis režimas: trėmimai, represijos, kankinimai, bandymai fiziškai sunaikinti ištisus socialinius sluoksnius (ūkininkai, nepriklausomos Lietuvos karininkija, tarnautojai, inteligentija, dvasininkija). Šio teroro vykdytojai buvo Sovietų Sąjungos represinės žinybos: NKVD – MVD*, NKGB – MGB*, kontržvalgyba SMERŠ*. Jau 1944 m. vasarą Pietryčių Lietuvoje kūrėsi ginkluoti būriai, kurių tikslas buvo kovoti prieš okupacinį sovietų režimą Lietuvoje ir atkurti nepriklausomą valstybę. Ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje vyko 1944 – 1953 m. (1953 m. – chronologinė riba, sntykinai žyminti centralizuoto pasipriešinimo pabaigą, atskiros pasipriešinimo sąjūdžio narių grupės ir pavieniai kovotojai veikė iki 1959 – 1965 m.) Tarp ginkluoto sąjūdžio ir sovietinių represinių žinybų vyko arši ir bekompromisė kova, iš abiejų kovojančių pusių pareikalavusi daug aukų (tikslus aukų skaičius nežinomas iki šiol). Vakarų Ukrainoje kova prieš sovietus prasidėjo anksčiau, jau 1939 m., kai Vakarų Ukraina buvo okupuota Sovietų Sąjungos, pradėjo veikti UNO pagrindinės – diversinės grupės (UVO). 1943 m. kovo mėnesį UNO įkuria kovinį padalinį – UPA (nuo 1941 m., kai V. Ukrainą okupuoja nacių Vokietija, V. Ukrainoje veikia partizanų junginys, kuriam vadovauja T. Borovecas – Tarasas Bulba, jo junginys taip pat vadinasi UPA, tačiau nieko bendro su UNO UPA neturi ir netgi šių dviejų organizacijų lyderiai tarpusavyje nesutaria bei priešišškai nusiteikę vienas kito atžvilgiu). 1943 – 1944 m. UPA aktyviai kovoja prieš sovietų partizanus, lenkų partizanus (Armia Krajowa ir Armia Ludowa), tačiau pagrindinė kova UPA laukia, kai 1944-ųjų vasario pabaigoje ir kovo pradžioje ukrainiečių sukilėliai susiduria su RA ir represinėmis sovietų žinybomis. Pokario Vakarų Ukrainos sukilėlių pasipriešinimą sovietams galima skirstyti į du etapus: 1944 – 1949 m. rugsėjis, kai UPA nustoja funkcionuoti kaip centralizuota struktūra, 1949 – 1956 m., kai veikia sukilėlių grupės bei pavieniai kovotojai. Vakarų Ukrainoje, kaip ir Lietuvoje, vyko bekompromisė ir žiauri kova, pareikalavusi didžiulio aukų skaičiaus iš abiejų pusių (istorikai negali įvardinti tikslaus aukų skaičiaus).

Istoriografija ir šaltiniai. Apie pasipriešinimą sovietams pokaryje yra parašyta nemažai istorinių veikalų, tačiau istorinių monografijų, skirtų NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklai tirti, nėra. Bent jau Lietuvoje. Mažiau ar daugiau šią temą paliečia visi istorikai, rašantys apie

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 - 85.

* Ten pat, p. 84 - 85.

* Ten pat, p. 84 - 85.

pasipriešinimą sovietams Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje. Ši tema pakankamai nauja istoriografijoje. Sovietmečiu šia tema niekas nerašė, nes tai buvo tabu, tačiau galima paminėti du darbus, kuriuose užsimenama apie specialiųjų NKVD – MGB grupių naudojimą Lietuvoje: Liaudies gynėjų žodis¹, Vilnius, 1987 (L. Bakutis. Gyvenimo vardu. S. Šimkus, A. Čelnaris. Pasmerktųjų gelbėjimas), Jevseičikas K. Giltinės sutramdymas², Vilnius, 1989. Tačiau abu šie leidiniai labiau primena nuotykinius romanus, nei rimtas dokumentines apybraižas. Vienoje iš jų (Jevseičiko K. Giltinės sutramdymas) gausu netikslumų, kuriuos pripažįsta net bendraautoriai ir cenzoriai. Ukrainos atveju, apie UPA veiklą buvo galima susipažinti sovietinių Ukrainos partizanų atsiminimuose, kuriuose UPA veikla pateikiama labai subjektyviai, politiškai angažuotai, UPA sukilėliai vaizduojami kaip išskirtinai nacių kolaborantai (Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат³. – Львів: Каменяр, 1980., Вершигора П.П. Рейд на Сан и Вислу⁴. – Київ: Політиздат України, 1987.).

Išėivijos istorikai taip pat tyrinėjo šį laikotarpį Lietuvos istorijoje, ypač Vakarų Ukrainos atvejį, nes JAV ir Kanadoje didelė ir aktyvi ukrainiečių diaspora, kuri nuo 1973 m. Kanadoje pradėjo leisti „Літопис УПА„ („UPA metraštis“), kuris nuo 1992 m. leidžiamas ir Lvove (Ukrainai tapus nepriklausoma valstybe). Šio leidinio sumanytojai buvo UPA sukilėliai, kurie garsiojo reido (1947 – 1949 m. Didysis reidas) metu prasiveržė į V. Europą, o vėliau pateko ir į JAV bei Kanadą. Savo leidinyje buvę sukilėliai publikavo atsiminimus, UPA dokumentaciją, kurią pavyko išsaugoti reido į Vakarus metu. Manau, jog šiame leidinyje skelbiamas publikacijas reiktų vertinti kritiškai, vien jau todėl, kad autoriai turi subjektyvių priežasčių sukilėlius pateikti tik teigiamai bei jie nedisponuoja šaltiniais, kuriuos turėjo sovietų represinės žinybos. Lietuvos išėivija irgi atliko šio laikotarpio tyrimus, tačiau dėl objektyvių priežasčių (šaltinių stoka, negalėjimas apklausti liudininkus ir t.t.) išėivijos istorikų darbai nepasižymi visapusišku tyrimo atlikimu, išskyrus K. Girniaus *Partizanų kovos Lietuvoje*⁵, „Mokslo“ leidykla, 1990. Šis darbas pasižymi visapusiška laisvės kovų Lietuvoje analize. Autorius nagrinėja pasipriešinimo sovietams esmines priežastis, laisvės kovotojų socialinę sudėtį, lygina ir analizuoja Lietuvos bei kitų šalių ginkluotiems pasipriešinimo sąjūdžiams būdingus bruožus. K. Girnius daug dėmesio skiria sovietinio laikotarpio „istoriografijos“ kritikai, skirtai laisvės kovas „įsprausti“ į klasių kovos „rėmus“. Tačiau NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklai autorius skiria nepakankamą dėmesį. Šių grupių veikla nagrinėjama gana vienpusiškai, tam tikra prasme net laikantis stereotipų apie tokių grupių veiklą, t.y. specialiųjų grupių veikla pateikiama su išankstiniu negatyviu nusistatymu ir net nebandoma analizuoti. Išvadas

¹ *Liaudies gynėjų žodis*. Vilnius: Mintis, 1987.

² Jevseičikas, Konstantinas. *Giltinės sutramdymas*. Vilnius: Periodika, 1989.

³ Ковпак. Сидір. *Від Путивля до Карпат*. Львів: Каменяр, 1980.

⁴ Вершигора. Пётр. *Рейд на Сан и Вислу*. Київ: Політиздат України, 1987.

⁵ Girnius, Kęstutis. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Vilnius: Mokslo, 1990.

K. Girnius daro remdamasis laisvės kovotojų atsiminimais, straipsniais, išėjusiais ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio spaudoje. Manau, jog tokiam nevisapusiškam šių grupių tyrimui įtakos turėjo ir tai, jog autorius – išeivijos atstovas, neturintis priėjimo prie platesnio šaltinių spektro. Labai svarbu atsižvelgti ir į tai, jog pirmasis monografijos leidimas išėjo 1988 m., kada kai kurie šaltiniai apskritai buvo neprieinami. Po 1990 – ujų, atkūrus nepriklausomą valstybę, lietuviškoje historiografijoje prasidėjo tam tikras romantizmo etapas, kai mokslininkai ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio istoriją idealizuoja, neretai prasilenkdami su tikrove. Pirmieji istorikų darbai, skirti NKVD – MGB specialiųjų grupių veikai, pasirodė jau Laisvės kovų archyve⁶ (Laisvės kovų archyvas Nr. 11, Kaunas, 1994; N. Gaškaitė. Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai, Laisvės kovų archyvas Nr. 13, Kaunas, 1995; J. Starkauskas. Agentas Kirvis – Balandis). Skaitytojui šių grupių veikla buvo pateikta a priori, nenagrinėjant šių grupių fenomeno, labai trumpai užsimenant apie tikslus, sudėtį, chronologines veikimo ribas. Autoriai, ypač N. Gaškaitė, atrodo, jog turėjo tik vieną tikslą – demaskuoti agentus smogikus ir parodyti jų veiklą iš pačios negatyviausios pusės, neatsižvelgiant į priežastis ir nenagrinėjant jų. Tai labiau panašėja į etinį, o ne į istorinį vertinimą. Beveik visą pirmąją nepriklausomos valstybės dešimtmetį istoriniuose veikaluose NKVD – MGB specialiųjų grupių veikla nagrinėjama vienpusiškai, daromos gana subjektyvios išvados apie šių grupių veiklą. Objektyviau tyrinėti šių grupių veikla pradėta po 2000 – ujų: Anušauskas A., *Teroras*⁷. 1940 – 1958 m., Versus Aureus, 2012; „Sovietinio saugumo agentai smogikai ir kova su lietuvių pasipriešinimu“⁸; Pocius M. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 metais*⁹, Vilnius, 2009; „MVD – MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945 – 1959). Agentų smogikų grupės 1950 – 1953“¹⁰; Norbutas S. „Partizaninio pasipriešinimo baigiamoji stadija (Šiaulių sritis)“¹¹; Šidlauskas S. „Mažeikių apskrities MGB skyriaus agentų smogikų specialioji grupė ir jos veikla“¹². A. Anušausko bei M. Pociaus darbuose gausu naujos faktinės medžiagos apie specialiųjų grupių veiklą. Šie tyrėjai daug dėmesio skiria NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklos ir naudojamų metodų analizei. Tačiau pats šių grupių fenomenas bei jų definicija vis dar tam tikra prasme lieka terra incognita, nes pačios šios grupės pateikiamos kaip duotybė, kurios esmės

⁶ Laisvės kovų archyvas Nr. 11, Kaunas, 1994.

⁷ Anušauskas, Arvydas. *Teroras. 1940 – 1958 m.*, Vilnius: Versus Aureus, 2012.

⁸ Anušauskas, Arvydas. *Sovietinio saugumo agentai smogikai ir kova su lietuvių pasipriešinimu*. Interaktyvus. [žiūrėta 2015 m. balandžio 15 d.] http://xxiamzcius.lt/archyvas/xxiamzcius/20030115/kryz_01html.

⁹ Pocius. Mindaugas. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 metais*, Vilnius, LII, 2009.

¹⁰ Pocius. Mindaugas. *MVD – MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945 – 1959). Agentų smogikų grupės 1950 – 1953*. Interaktyvus. [žiūrėta 2015 m. balandžio 15 d.] http://www.genocid.lt/Leidyba/1/mindaugas_pocius_mvd.htm.

¹¹ Norbutas. Simonas. *Partizaninio pasipriešinimo baigiamoji stadija (Šiaulių sritis)*. Interaktyvus. [žiūrėta 2015 m. balandžio 19 d.] (<http://www.genocid.lt/Leidyba/12/simonas.htm>).

¹² Šidlauskas. Gintaras. *Mažeikių apskrities MGB skyriaus agentų smogikų specialioji grupė ir jos veikla*. Interaktyvus. [žiūrėta 2015 m. balandžio 25 d.] <http://www.ils.lt/visuomeninis%20kgb%20dokumentu%20viesinimas/agentai%smogikai.htm>.

nagrinėti nereikia arba užtenka labai neesmingo paaiškinimo. A. Anušauskas savo monografijoje ir straipsniuose agentų smogikų veiklą tam tikra prasme vertina per etinę prizmę, naudodamas tokias sąvokas kaip „nužudė“, „klastingai“ ir t.t. S. Norbuto ir S. Šidlausko darbai ypač vertingi tuo, jog pateikia ir analizuoja specialiųjų grupių veiklą lokaliame kontekste, iš dalies atskleisdami tokių grupių veiklos principus ir bruožus, atsižvelgiant į regiono specifiką. S. Šidlausko darbe dalinai atskleidžiamos pakankamai greito ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio struktūrų Mažiekių krašte sunaikinimas (turiu omenyje Žemaičių apygardos, Alkos rinktinę). 1991 m., Ukrainai tapus nepriklausoma valstybe, šios šalies istorikai ima aktyviai tyrinėti UPA veiklą. Ypač aktyviai tą daro Vakarų Ukrainos istorikai, nes kitose Ukrainos dalyse šio Ukrainos istorinio periodo tyrimuose vis dar stipriai jaučiami sovietinės istorinės pozicijos klišės, t. y. UPA veikla nagrinėjama tik kaip nacių kolaborantų veikla. Vakarų Ukrainos istorikams, ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais, būdinga UPA sukilėlius heroizuoti ir idealizuoti, nesistengiant analizuoti ir tyrinėti UPA veiklos, kurią galima įvertinti kaip kontraversišką, ypač tai liečia civilių gyventojų aukas. Apie NKVD – MGB specialiąsias grupes ir jų veiklą ukrainiečių istoriografijoje užsimenama beveik kiekvienoje monografijoje, skirtoje UPA. Tačiau šių grupių veikla pateikiama pakankamai fragmentiškai, detaliau neanalizuojant, stengiamasi įrodyti, jog šios grupės buvo skirtos ne tiek likviduoti UPA junginius bei aukščiausią vadovybę, o kiek vykdyti provokacijas, kurių metu buvo žudomi civiliai, kad tokiu būdu apjuodinti UPA sukilėlius. Po 2000 –ųjų metų ukrainiečių istoriografijoje pasirodo monografijos, kurių autoriai bando kritiškai ir objektyviai analizuoti UPA sukilėlių veiklą bei prieš juos veikusias sovietų represines žinybas, tame tarpe ir NKVD – MGB specialiąsias grupes. Tokiems istorikams galima priskirti A. Goguną (Александр Гогун. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы¹³. — Санкт-Петербург: Нева, 2004.), V. Kentijų (Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 pp.)¹⁴ – Київ: Інститут історії НАН України, 1999.) Šių autorių monografijose detaliai analizuojama UPA sukilėlių karinės – politinės organizacijos struktūra, ginkluotė, įvykdytos operacijos, taip pat pakankamai detaliai tyrinėjama ir sovietų represinių žinybų veikla.

Publikuoti šaltiniai. *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė 1945 – 1950m.*¹⁵, Vilnius, 2003; *Sutemų keleiviai. Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Lokio rinktinė 1944 – 1958 m.*¹⁶, Tautos Paveldo Tyrimai, 2011; *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945 –*

¹³ Гогун. Александр. *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы*. Санкт-Петербург: Нева, 2004.

¹⁴ Кентій. Анатолій. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 pp.)*. Київ: Інститут історії НАН України, 1999.

¹⁵ *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė 1945 – 1950 m.* Vilnius, 2003.

¹⁶ *Sutemų keleiviai. Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Lokio rinktinė 1944 – 1958 m.* Tautos Paveldo Tyrimai, 2011.

1952¹⁷, Vilnius, 2003. Šiuose dokumentų rinkiniuose taip pat yra faktinės medžiagos apie NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą. Juose publikuojami represinių sovietų žinybų dokumentai bei įvairi laisvės kovotojų dokumentacija. Šie dokumentų rinkiniai gali pasitarnauti tuo, jog juose įmanoma susipažinti su saugumiečių vartojama terminija, „pažvelgti“ į suplanuotą agentūrinę operaciją. Laisvės kovotojų dokumentai įgalina pabandyti suprasti to meto kovotojų nuotaikas, kokios informacijos turėjo apie saugumiečių vykdomas provokacijas, kokių kontrapriemonių galėjo imtis. Atsiminimai dar viena kategorija šaltinių, kuriais galima pabandyti remtis, analizuojant šią temą. Žinomiausi laisvės kovotojų atsiminimai, kuriais daugiausiai remiasi mokslininkai, tyrinėdami pokario laisvės kovas, yra šie: Justinas Lelešius – Grafas, Lionginas Baliukevičius – Dzūkas. *Dienoraščiai*¹⁸, Kaunas, 1994; Adolfas Ramanauskas (Vanagas). *Daugel krito sūnų...*¹⁹, Vilnius, 1991; Juozas Daumantas. *Partizanai*²⁰, Vilnius, 1990. Šių kovotojų atsiminimai yra vertingi tuo, kad jie parašyti tuo metu, kai vyko juose aprašomi įvykiai. Tai ne tik faktinės medžiagos šaltinis, bet ir šaltinis, kuris iš dalies gali atskleisti ne tik autoriaus emocinę būseną, tam tikru laikotarpiu ar po tam tikrų įvykių, bet ir daugumos laisvės kovotojų nuotaikas tam tikrose chronologiniuose rėmuose. Žinoma, kaip ir visus šaltinius, laisvės kovotojų atsiminimus reikia vertinti kritiškai, atsižvelgiant į pakankamai izoliuotas kovotojų gyvenimo sąlygas, ribotą ir dažnai pavėluotą informacijos pasiekiamumą, subjektyvumą prieš atžvilgiu ir t.t.

“Літопис УПА, Том 20: Воєнна округа УПА “Лисоня” 1943-1952. Документи і матеріали²¹ / Упорядники: С. Воляннюк, В. Мороз. — Київ-Торонто, 2012., Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга перша: 1943-1945. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4 – Київ-Торонто: „Літопис УПА”, 2002²²., Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга четверта: 1949. Літопис УПА. Нова серія. Т. 7 – Київ-Торонто: „Літопис УПА”, 2003²³.”

¹⁷ *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945 – 1952*. Vilnius, 2003.

¹⁸ Lelešius. Justinas – Grafas ir Baliukevičius Lionginas. – Dzūkas. *Dienoraščiai*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1994.

¹⁹ Ramanauskas, Adolfas (Vanagas). *Daugel krito sūnų...* Vilnius: Mintis, 1991.

²⁰ Daumantas. Juozas. *Partizanai*. Vilnius: Obuolys, 1990.

²¹ *Літопис УПА* Том 20: Воєнна округа УПА “Лисоня” 1943-1952. Документи і матеріали. Упорядники: С. Воляннюк, В. Мороз. — Київ-Торонто, 2012.

²² *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга перша: 1943-1945. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4*. Київ-Торонто: „Літопис УПА”, 2002.

²³ *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга четверта: 1949. Літопис УПА. Нова серія. Т. 7*. Київ-Торонто: „Літопис УПА”, 2003.

Šiuose dokumentų rinkiniuose publikuojami UPA sukilėlių dokumentai, atsišaukimai, vidinis susirašinėjimas, taip pat sovietų represinių žinybų dokumentai, kuriuose atsispindi agentų veikla, tame tarpe ir NKVD – MGB specialiųjų grupių.

Гогун А. Украинская повстанческая армия в воспоминаниях последнего главнокомандующего [Интервью с Василием Куком] // Новый Часовой. СПб. 2004. № 15-16²⁴., Данилюк М. (Блакитний) Повстанський записник. – Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1993. – Репринтне видання 1968 р²⁵. Dienoraščiai bei sukilėlių atsiminimai taip pat turi didelę vertę, atliekant objektyvų tyrimą. Tokio pobūdžio medžiaga ne tik faktai, kuriuos reikia vertinti kritiškai, bet ir galimybė susipažinti su sukilėlių buitimi, jų požiūriu į juos supantį pasaulį, priešą, rėmėjus, kolaborantus.

Tyrimo problemos formulavimas. Kaip MVD – MGB specialiųjų grupių veikla vertinama lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje? Kaip dažnai šioms grupėms priskiriami pokaryje nužudyti civiliai, kokiais šaltiniais remiasi istorikai, tyrinėdami šių grupių veiklą? Ar šių grupių veiklos chronologinės veikimo ribos, jų sudėtis, veiklos metodai yra objektyviai ir kiek galima visapusiškai ištyrinėti? Kaip ir kodėl skyrėsi šių grupių veikla Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje (jei apskritai skyrėsi)?

Temos aktualumas ir naujumas. 1944 – 1953 ginkluotas pasipriešinimas Sovietų Sąjungai pakankamai nagrinėta tema šiuolaikinėje lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje (po 1990 –ųjų metų). Daug dėmesio skirta represinių žinybų analizei, ginkluoto pasipriešinimo vadovybės biografijoms, centralizuotos pasipriešinimo struktūros kūrimui, pasipriešinimo sąjūdžio taktikai atskleisti. Mažiau nagrinėta tema, susijusi su pasipriešinimo sąjūdžiu Lietuvoje 1944 – 1953 m. bei Vakarų Ukrainoje 1944 – 1953 m., tai represinių žinybų naudotos spec. grupės (agentų smogikų), jų taktika, kovos metodai, šių grupių sudėtis, chronologinės veikimo ribos. Šią temą Lietuvoje daugiausiai nagrinėjo M. Pocius bei A. Anušauskas. Iš tyrinėjusių Vakarų Ukrainos pasipriešinimo sovietams istoriją, galima išskirti A. Goguną, I. Bilasą, A. Kentijų. Istorikų teigimu, būtent Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje pasipriešinimas sovietams buvo pats aktyviausias, tačiau detalaus lyginamojo šalių pasipriešinimo sąjūdžių sovietams tyrimo nebuvo atlikta. Tam tikru sąlyčio tašku abiejų šalių pasipriešinimo sovietams istorijoje galima įvardinti ir NKVD – MGB specialiąsias grupes ir jų organizatorių Lietuvoje majorą Sokolovą. Juk būtent majoras Sokolovas į Lietuvą atvyko iš Vakarų Ukrainos, kur sėkmingai naudojo NKVD – MGB specialiąsias grupes.

²⁴ Гогун. Александр. Украинская повстанческая армия в воспоминаниях последнего главнокомандующего [Интервью с Василием Куком] // Новый Часовой. СПб. 2004. № 15-16.

²⁵ Данилюк. Михайло. (Блакитний). Повстанський записник. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1993. Репринтне видання 1968 р.

Chronologinės ribos. Darbo chronologinės ribos apims visą ginkluoto pasipriešinimo sovietams laikotarpį, t.y. 1944 – 1953 m. (centralizuotas pasipriešinimas) bei 1954 – 1965 m. (atskiros grupės ir pavieniai kovotojai). Vakarų Ukrainos atveju chronologinės ribos apims 1943 – 1949 m. (centralizuota UPA struktūra), 1949 – 1956 m. atskiros UPA ir UNO sukilėlių grupės.

Tyrimo objektas. NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklos prieš ginkluotą sąjūdį Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje pateikimas ir traktavimas lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje po 1990 – ūjų metų.

Darbo tikslas. Išsiaiškinti NKVD – MGB specialiųjų grupių traktavimą ir pateikimą lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje.

Uždaviniai. 1) Nustatyti, ar NKVD – MGB specialiosios grupės yra vienodai apibrėžiamos šiuolaikinėje lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje; 2) išsiaiškinti, kokios NKVD – MGB specialiųjų grupių veikimo chronologinės ribos, kokie veikimo tikslai, metodai, grupių sudėtis pateikiamos šiuolaikinėje lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje; 3) ištirti, kaip šių grupių efektyvi (neefektyvi) veikla prieš pasipriešinimo sąjūdį yra vaizduojama šiuolaikinėje lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje.

Metodai. Darbe naudosiu lyginamąjį ir teksto analizės metodą. Šiuos metodus pasirinkau todėl, jog būtent šie metodai padės išanalizuoti ir susisteminti gausią istoriografinę medžiagą bei padaryti objektyvias tyrimo išvadas apie tiriamą temą.

Darbo struktūra. Darbas suskirstytas į dešimt skyrių. Pirmame skyriuje analizuosiu, kaip šiuolaikinėje istoriografijoje apibrėžiama NKVD – MGB specialiųjų grupių sąvoka, kaip vaizduojama šių grupių taktika, naudojami kovos metodai, grupių sudėtis. Šeštame skyriuje trumpai apžvelgsiu ginkluoto pasipriešinimo V. Ukrainoje istorinį kontekstą bei susiformavimo prielaidas. Antras – dešimtas skyriai bus skirti analizuoti NKVD – MGB specialiųjų grupių traktavimą bei jų kovos priemonių pateikimą šiuolaikinėje lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje tam tikrose ginkluoto pasipriešinimo sovietams chronologinėse ribose: 1944 – 1945 m. lietuviškoje istoriografijoje (1942 – 1943 m. ukrainiečių istoriografijoje), 1946 – 1948 m. (1944 – 1946 m.), 1949 – 1953 m. (1947 – 1949 m.) 1954 – 1959 m. (dalinai 1965 m.), (1950 – 1956 m.). Šiuose skyriuose nemažai dėmesio skirsiu ginkluoto pasipriešinimo sąjūžio sovietams apžvalgai šiose chronologinėse ribose. Tokią darbo struktūrą nulėmė noras kokybiškiau išanalizuoti NKVD – MGB specialiųjų grupių pateikimą šiuolaikinėje lietuviškoje ir ukrainiečių istoriografijoje. Skirtinguose ginkluoto pasipriešinimo sovietams etapuose šių grupių veikla taip pat pateikiama skirtingai. Dažniausiai šie skirtingi vertinimai priklauso nuo paties istoriko asmenybės, šaltinių stokos, gebėjimo (negebėjimo) analizuoti visą ginkluoto pasipriešinimo sovietams laikotarpio

sudėtingumą, kuris susidėjo iš daugybės žinomų ir nežinomų faktorių, įtakousių šios kovos kontraversiškumą.

1. AGENTŲ SMOGIKŲ SPECIALIOSIOS GRUPĖS: JŲ SUDĖTIS, VEIKLOS METODAI, TIKSLAI

1.1. Bendroji specialiųjų grupių charakteristika

Šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje nemažas dėmesys skiriamas pokario ginkluotam pasipriešinimui. Labai išsamiai yra nagrinėjama laisvės kovotojų struktūra, apygardų veikimo ribos, žymesnių kovotojų ir vadų biografijos, naudota kovos taktika, spaudos leidyba ir t. t. Žymiai mažesnis dėmesys yra skiriamas prieš laisvės kovotojus kovojuosioms struktūroms apžvelgti. Dažnai istoriografijoje naudojami tam tikri stereotipai, kurie ne tik nepadedą visapusiškai, kiek galima objektyviau, išnagrinėti ir atskleisti pokario kovų laikotarpį, bet ir tarsi „demonizuoja“ tam tikras struktūras (turiu galvoje sovietų represines žinybas), ypač pabrėžia šių struktūrų taikytų metodų žiaurumą, daugumą karininkų, dirbusių šiose struktūrose, vaizduoja kaip žiaurius sadistus ir moralinius iškrypėlius, neturinčius nieko žmogiško. Toks šališkas istorijos nagrinėjimas tik paskatina istorinių mitų atsiradimą ir dominavimą visuomenės istorinėje sąmonėje. Labai tinkamas pavyzdys, kalbant apie mitus istorijoje, yra NKVD – MGB spec. grupės ir jų veikla prieš laisvės kovotojus. Tiksliau tariant, kaip šios grupės ir jų kovos metodai yra vaizduojami šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje. Daugumoje istorinių veikalų NKVD – MGB specialiosios grupės yra vaizduojamos labai paviršutiniškai ir šališkai. „MGB niekada nevengė įvairių klastingų kovos būdų ir metodų.[...] Ne mažiau žalos pridarė ir partizanais persirengusių provokatorių – MGB agentų smogikų veikla, partizanų apnuodijimai specialiais migdomaisiais preparatais, jų tyčinis kompromitavimas ir kiti provokaciniai slopinimo metodai“²⁶. Ši citata tik viena iš daugelio, kurią galima panaudoti kaip pavyzdį to, jog daugelis istorikų MGB naudojamus kovos būdus vertina per etinę prizmę. Šioje citatoje labai keistai atrodo vertinimas apie MGB naudojamus „klastingus kovos būdus ir metodus“. Juk kiekvienas, bent kiek išmanantis karo strategiją ir taktiką, pasakys, jog efektyviausias metodas, kovoje prieš partizaninę taktiką (pasalos ir diversijos) naudojančius kovotojus, yra sunaikinti pasipriešinimo judėjimą iš vidaus. Kyla klausimas: kas buvo MGB spec. grupės, kokie žmonės jas sudarė?

Sovietų Sąjungos represinės žinybos pasižymėjo ne tik tuo, kad jų buvo tikrai nemažai, bet ir tuo, kad dažniausiai beveik visos jos atlikdavo panašias funkcijas ir labai dažnai viena kitą dubliuodavo ir net konkuruodavo tarpusavyje. Lietuviškoje istoriografijoje sutinkamos bene dvi Sovietų Sąjungos represinės žinybos, su kurių pavadinimais siejamos represijos prieš lietuvių tautą

²⁶ Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija. 1944 – 1953 metais*. Vilnius: Aidai, 2006, p. 70.

bei kova su ginkluotu sąjūdžiu. Tai NKVD – MVD, NKGB – MGB. Iki 1946 m. represijas vykdė ir su pasipriešinimo sąjūdžiu Lietuvoje kovojo karinė kontržvalgyba SMERŠ. Visų šių paminėtų represinių žinybų naudojami kovos metodai bei represijų arsenalas labai panašūs: agentūros verbavimas, areštai, vadinamasis vietovės „valymas“, pasitelkiant reguliarią kariuomenę, operatyvinių – karinių grupių naudojimas. Taip pat nereikėtų pamiršti ginkluotų aktyvistų ir taip vadinamųjų „stribų“*, kurie, žinoma, atliko tik pagalbinį vaidmenį bei pirmaisiais pokario metais (1944 – 1945 m.) jų nebuvo daug. Pirmuosius laisvės kovotojų būrius, kurie, daugiausiai, kūrėsi stichiškai, dažnai neturėdami aiškios organizacinės struktūros, nepalaikydavo ryšio su kitais kovotojų daliniais, neturėdavo tikslios veikimo teritorijos, būdavo gausūs, okupacinė valdžia bandė sutriuškinti greitai, pasitelkdama gausias reguliarios kariuomenės ir NKVD – MVD vidaus pulkų pajėgas. Tačiau vien didžiulės kiekybinės jėgų santykio persvaros nepakako, reikėjo tikslų, konkrečių smūgių, kurie sutriuškintų vis aiškesnę karinę struktūrą įgaunančius laisvės kovotojus. Sovietų Sąjungos represinės žinybos prisiminė savo didžiulę kovinę patirtį: nuo kovų su basmačiais Vid. Azijoje iki diversijų V. Ukrainoje ir V. Baltarusijoje, kol šios dar priklausė Lenkijai. Sovietinio saugumo operatyvininkai suprato, jog tik gera ir plati agentūra duos gerus kovos su pasipriešinimo sąjūdžiu rezultatus. Jau nuo pirmųjų antrosios sovietinės okupacijos dienų, sovietinės represinės žinybos bandė apraizgyti Lietuvos teritoriją gausiu agentūriniu „tinklu“. Tačiau skubėjimas ir noras greito rezultato dažnai (bent 1944 – 1946 m.) duodavo atvirktinį rezultatą, t. y. agentai būdavo tik „popieriuje“, realiai jie neteikdavo jokios naudingos informacijos (vieni nenorėjo, kiti tokios informacijos neturėjo ir negalėjo turėti). M. Pocius sovietinių represinių žinybų agentūrą skirsto į „...rezidentus, agentus, informatorius, maršrutinius agentus, kameros agentus, vidaus agentus, specialiuosius agentus, agentus smogikus ir konspiracinio buto savinikus“²⁷. Visos M. Pocius išvardintos agentūrinio „darbo“ specializacijos buvo labai svarbios plataus agentūrinio „tinklo“ sukūrimui, tačiau noriu detaliau panagrinti vidaus, specialiuosius agentus ir agentus smogikus. Būtent šios trys agentūrinio „darbo“ specializacijos ir buvo pavojingiausios laisvės kovotojams. Pavojus slypėjo tame, kad šie agentai „dirbo“ laisvės kovotojų būriuose arba tuos būrius imituodavo. Buvę vidaus ir specialieji agentai, dažniausiai, vėliau tapdavo agentais smogikais, kurie ir sudarydavo specialiąsias grupes.

„Agentas smogikas. Šie agentai veikdavo specialiosiose grupėse ir, apsimetę partizanais, naikindavo pasipriešinimo dalyvius. Kaip ir vidaus agentas, smogikai būdavo ginkluoti ir atlikdavo

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 - 85.

²⁷ Pocius. Mindaugas. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kovos su kolaboravimu 1944 – 1953 metais*. Vilnius: LII, 2009, p. 78.

labai sudėtingas įsiskverbimo į pagrindžio struktūras uždavinius²⁸. Ši M. Pocius citata iš dalies atskleidžia agentų smogikų „darbo“ pobūdį, bet nepakankamai paaiškina kas gi buvo tie agentai smogikai, koks kontingentas žmonių į juos buvo verbuojamas. Štai ką apie agentus smogikus rašo patys sovietiniai saugumiečiai: „Tai valstybės saugumo organų agentas, vykdamas specialias užduotis, reikalaujančias panaudoti kovines priemones. Tokie agentai verbuojami, dažniausiai, iš tarybinių patriotų tarpo, kurie iš idėjinių sumetimų gali imtis ryžtingų veiksmų, net rizikuodami savo gyvybe. Tokie žmonės turi turėti tam tikrą asmeninių savybių. Taip pat agentais smogikais gali būti verbuojami paimti į nelaisvę prieš diversinių – žvalgybinių grupių nariai bei nacionalistinių gaujų dalyviai. 1940 – 1950 m. V. Ukrainoje ir Pabaltijo respublikose agentais smogikais, dažniausiai, tapdavo nacionalistinio pagrindžio dalyviai. Ypatingais atvejais iš agentų smogikų sudaromos kovinės – agentūrinės grupės. Agentus smogikus valstybės saugumo kontržvalgybos organai naudoja kaip rezervą kovai su prieš diversinėmis – žvalgybinėmis grupėmis bei nacionalistiniu pagrindžiu karo ir ypatingų laikotarpių metu²⁹. Ši citata paimta iš 1972 m. Sovietų Sąjungoje išleisto kontržvalgybinio žodyno. Jeigu atidžiau išnagrinėjus žodžių junginį agentas smogikas, tai peršasi tik viena išvada: tai agentas, kuris ne tik gali rinkti agentūrinio pobūdžio žinias, bet ir vykdyti specialią užduotį, reikalaujančią panaudoti kovines priemones. Iš sovietinio saugumo dokumento matyti, jog pirmenybė specialiosiose grupėse teikiama idėjiniam agentui, kitaip tariant, lojaliam sovietiniam režimui žmogui. Tačiau Lietuvoje saugumiečiai savo planus turėjo koreguoti esmingai. Čia į agentus smogikus buvo verbuojami laisvės kovotojai, kurie po įtikinėjimų arba kankinimų palūždavo ir išduodavo savo kovos draugus. Nors dėl žiaurių kankinimų taikymo, verbuojamiems į agentus smogikus, nenorėčiau sutikti su kai kuriais tyrinėtojais, nes, dažniausiai, saugumiečiai turėdavo tik kelias dienas užverbuoti suimtajį (kad nepasigestų kovos draugai) ir vėliau jį siųsdavo, jau su užduotimi, atgal į būrį, tai po žiaurių kankinimų toks laisvės kovotojas niekaip negalėtų vykdyti šios specifinės užduoties, jau vien dėl to, kad matytųsi kankinimo žymės. Labiau įtikinamesnė versija yra, jog į agentus smogikus verbuodavo šantažo, pažadų, provokacijų pagalba, nors visiškai atmesti kankinimų galimybes taip pat nevertėtų. Kaip teigia A. Anušauskas, jog būtų bandymų agentus smogikus ruošti vien iš idėjiškai patikimų terpsės, o šiam reikalui labiausiai tiko taip vadinamieji „stribai“ arba buvę „raudonieji“ partizanai, kurių Lietuvoje (bent jau etninių lietuvių) buvo nedaug. „Iš pradžių, taikant Ukrainos NKVD įgytą patirtį, tokiam darbui buvo parenkami tik stribai. 1946 m. balandžio mėn. MVD Utenos, Mažeikių, Zarasų, Telšių, Panevėžio, Švenčionių ir Joniškio skyriai turėjo 11 specialiųjų grupių, jose buvo 89

²⁸ Pocius. Mindaugas. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kovos su kolaboravimu 1944 – 1953 metais*. Vilnius: LII, 2009. p. 83.

²⁹ Kontrazvedyvatelnyj slovar. Moskva, 1972, p. 271.

stribai³⁰. Tačiau vien tik „stribų“ naudojimas tokiose grupėse nepasiteisino. Nenoriu sutikti su A. Anušausku, teigiančiu, jog „stribų“ naudojimas tokiose grupėse nepasiteisino vien todėl: „Kadangi stribai plėšikaudami ir vogdami greitai išsiduodavo“³¹. Manau, kad „stribai“ netiko dėl svarbesnių priežasčių: prasto karinio pasiruošimo lygio, nemokėjimo elgtis specifinėmis sąlygomis (kitai tariant, nemokėjo „gyventi“ miške). Dar viena svaria priežastimi galėjo būti tai, jog savame regione jie veikti negalėjo, nes tiek civiliai, tiek laisvės kovotojai pažinojo su sovietais kolaboravusius. Tuo tarpu veikimas kitame regione taip pat būtų komplikotas: skirtingos regionų tarmės, žymiai sudėtingesnės legendos galvojimas tokiai grupei pridengti, didesnės laiko sąnaudos operacijai parengti ir įgyvendinti. Šiuolaikinėje lietuviškoje historiografijoje, išskyrus M. Pociaus ir A. Anušausko straipsnius ir monografijas, nėra išsamesnio NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklos, kovos metodų, grupių sudėties, chronologinių veikimo ribų tyrimo bei analizės. Dauguma istorikų šias grupes savo monografijose visuomenei pristato a priori. Kaip pavyzdį galėčiau pateikti N. Gaškaitės „Pasipriešinimo istorija 1944 – 1953 metai“ šių grupių veiklos aprašymą: „1946 m. pavasarį ypač suaktyvėjo partizanais perrengtų MGB smogikų veikla. Jau nuo pirmųjų okupacijos dienų dažnai stribai persirengdavo partizanais ir vaikščiodavo pas gyventojus juos terorizuodami, gasdindami, ieškodami ryšių su tikraisiais partizanais. 1946 m. gegužės mėnesį iš Ukrainos atvyko didelis tokių provokacinių grupių „specialistas“ majoras Aleksėjus Sokolovas. Jis įkūrė profesionalių smogikų grupę, kurios užduotis buvo žudyti partizanus.“³² Manau, jog toks NKVD – MGB specialiųjų pateikimas visuomenei turi būti kokybiškesnis. Dažnam interesantui, besidominčiam laisvės kovų istorija, perskaičius šią N. Gaškaitės citatą, turėtų kilti nemažai klausimų. Nelabai profesionalu daryti tokias išvadas ir pateikti jas skaitytojui, net napaaiškinus šių išvadų kilmės bei kodėl jos būtent tokios. Juk sakinys „Jau nuo pirmųjų okupacijos dienų...“³³ labiau panašus į asmeninės nuomonės išreiškimą, o ne į rimtą ir faktais paremtą argumentą. Net A. Anušausko ir M. Pociaus darbai nepasižymi visapusišku šios temos (specialiųjų grupių veikla) nagrinėjimu. Žinoma, tam yra objektyvios priežastys: apie NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą, bent jau tam tikru laikotarpiu, yra mažai informacijos, tačiau informacijos stoka kažkodėl netrukdo kai kuriems istorikams daryti niekuo nepagrįstų išvadų.

³⁰ Anušauskas. *Arvydas. Teroras. 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus Aureus, 2012. p. 189.

³¹ Ten pat, p. 189.

³² Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija. 1944 – 1953 metais.* Vilnius: Aidai, 2006. p. 70.

³³ Ten pat, p. 70

1.2. Specialiųjų grupių sudėtis, veiklos metodai, tikslai, lietuviškoje istoriografijoje

Šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje, skirtoje ginkluotam pasipriešinimui sovietams, interesantas turėtų pasigesti detalios NKVD – MGB specialiųjų grupių analizės. Detaliau ir išsamiau neatsakyti lieka patys svarbiausi klausimai, turintys apibrėžti šių grupių sudėtį, veiklos metodus, agentų – smogikų skaičių, šių grupių chronologines veikimo ribas. Dažnai pateikiama informacija yra tik apytikrė, ji gaunama atlikus tam tikrus skaičiavimus, apibendrinus turimą informaciją, kuri nėra tiksli ir išsami. “Iš viso ilgiau ar trumpiau agentais – smogikais dirbo apie 250 asmenų”³⁴. Žinoma, kai kurie iš šių svarbių klausimų istorikų buvo ir yra nagrinėjami, tačiau vieningos nuomonės šiuo klausimu taip ir nėra, bent jau tokios išvados peršasi išanalizavus vieną ar kitą istorinę monografiją. Ypatingai daug kėblumų kelia šių grupių chronologinės veikimo ribos bei veiklos metodai. Dauguma istorikų (kaip jau anksčiau minėta N. Gaškaitė) kažkodėl šių grupių chronologines veikimo ribas pradeda skaičiuoti nuo pirmųjų okupacijos dienų, t.y. nuo 1944 m. Pietryčių Lietuvoje, tačiau jokių faktinių įrodymų nepateikia. Šių grupių veiklos metodų nagrinėjimas taip pat ypatingas tuo, kad kai kuriais atvejais mokslininkai naudoja tam tikrus metodus, kurie šių grupių veiklą pateikia ypač negatyviai, t.y. nesilaiko objektyvios tiesos nustatymo principų. Tai rašydamas turiu omenyje šioms grupėms mokslininkų taikomą ir pabrėžiamą žodį „nužudė“, nors rašoma apie operaciją, kuri buvo surengta prieš ginkluotus laisvės kovotojus. Dažnai užsimenama apie tai, jog šių grupių vienas iš tikslų buvo kompromituoti pasipriešinimo sąjūdį: „Smogikai, vaizduojantys partizanus, elgdavosi labai žiauriai, kankindavo, tyčiodavosi iš savo aukų. Taip jie pasiekdavo dvigubos naudos: ne ti iškvosdavo nelaimingąjį, bet ir sukompromituodavo partizanų vardą, kad žmonės jų bijotų ir nepasitikėtų”³⁵. Manau, jog dėl chronologinių šių grupių veikimo ribų bei kai kurių veiklos metodų, tikrai kai kurie mokslininkai turėtų pateikti žymiai svaresnių įrodymų savo teiginiams pagrįsti. Galima sutikti su tyrinėtojais, jog daugumą (bent jau vėlesniais ginkluoto pasipriešinimo sovietams metais) specialiųjų grupių agentų smogikų sudarė buvę laisvės kovotojai, vienokiu ar kitokiu būdu sutikę bendradarbiauti su sovietiniu saugumu. Dėl specialiųjų grupių sudėties mokslininkai praktiškai sutaria, jog laisvės kovotojų verbavimas agentais smogikais buvo tikslingesnis:

³⁴ Pocius. Mindaugas. *Ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944 – 1953 m (I dalis)*. Interaktyvus [žiūrėta 2013 m. liepos 12 d.]

http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Nusikaltimai/Ginkluotos%20rezistencijos%20slopinimas/M.%20Pociaus%20tyrimas/M.%20Pociaus%20tyrimas%202008_04.pdf, p. 24.

³⁵ Gaškaitė. Nijolė. Kuodytė Dalia. Kašėta Algis. Ulevičius Bonifacas. *Lietuvos partizanai 1944 – 1953*. Kaunas, 1996, p. 406.

- 1) buvusių laisvės kovotojų nereikėjo mokyti kaip elgtis gyvenant nelegalioje padėtyje, t. y. kaip „gyventi“ miške;
- 2) laisvės kovotojai pažinojo ryšininkus, savo buvusius ginklo draugus ne iš agentūrinių bylų, o „gyvai“. Ir tai darė jų legendizavimą žymiai paprastesniu.

Tačiau nenorėčiau sutikti su tais mokslininkais, kurie teigia, jog: „...jis atkaliai siūlė sudaryti profesionalią grupę iš legalizuotų asmenų ar suimtų buvusių partizanų, tardymo metu jau ką nors išdavusių ir todėl neturinčių galimybės grįžti į partizanų gretas. Mjr. Sokolovas ciniškai teigė, kad labai naudinga, jei tokio išdaviko šeima yra partizanų nubaudžiama – tada išdavikas tampa dar aršesnis (iš to galima daryti išvadą, kad kai kurių išdavikų šeimas iššaudė patys smogikai)“³⁶. Galima daryti prielaidas, bet ne išvadas, nes išvadoms tokios argumentacijos tikrai nepakanka. Nenoriu imtis spręsti apie tai, ar majoras Sokolovas buvo cinikas ar ne, tačiau keista, kai profesionalūs mokslininkai ima pabrėžti individo būdo bruožus ar charakterio savybes, nes labai sunku įrodyti, kaip vienas ar kitas charakterio bruožas įtakoja žmogaus poelgius. Nereikėtų pamiršti ir to, jog buvę laisvės kovotojai, nors ir sutikę bendradarbiauti su sovietais, buvo vertinami kaip ideologiniai priešininkai, su ginklu rankose kovoję prieš juos, tad toks majoro Sokolovo požiūris į šių išdavikų šeimas neturėtų stebinti, vien jau ir dėl to, kad sovietinė sistema plačiai taikė kolektyvinės atsakomybės principą ir majorui toks hipotetinis pasvarstymas nesikirto su sovietinio saugumiečio moralės principais. Gali būti, jog specialiosios grupės tikrai dalyvavo išdavikų šeimų žudyme, bet tą reikia įrodyti pasitelkiant faktus, o ne remtis Sokolovo žodžių interpretacija. Beje, išdavikų šeimų žudyti agentams smogikams nebuvo didelės būtinybės, nes laisvės kovotojai taip pat plačiai taikė kolektyvinės atsakomybės principą, neretai bausdami mirtimi saugumo agento šeimos narius, nors įrodymų, jog asmuo agentas, nebuvo (bent jau svarių). 1947 m. Tauro apygardos vadas A. Baltūsis – Žvejas savo vadovaujamos apygardos rinktinių vadams įsakė: „už kiekvieną išvežtą lietuvį ir šeimą sunaikinti ne mažiau kaip vieno bolševiko šeimą, sunaikinti visos šeimos narius.“³⁷ Tad patys laisvės kovotojai galėjo įvykdyti mirties nuosprendį išdaviko šeimos nariams, juo labiau, jei toks išdavikas (agentas smogikas) buvo iššaiškintas, o agentas smogikas, tai ne valsčiaus aktyvistas. Ir jo kaltės įrodymai žymiai svaresni.

Galima teigti, jog agentais smogikais (daugiausiai) buvo verbuojami legalizavęsi ar patekę priešui laisvės kovotojai, kurie dėl tam tikrų priežasčių (šantažo, pažadų amnestuoti ar padėti grįžti iš tremties jų artimiesiems ir t. t.) sutiko bendradarbiauti su sovietinėmis represinėmis žinybomis. Iš agentų smogikų buvo sudaromos specialios grupės, kurių tikslas buvo sunaikinti

³⁶ Gaškaitė. Nijolė. Kašėta Algis. Starkauskas Juozas. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD – MGB dokumentuose 1944 – 53 metais*. Kaunas, 1996. p. 63.

³⁷ Pocius. Mindaugas. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kovos su kolaboravimu 1944 – 1953 metais*. Vilnius: LII, 2009. p. 280.

ginkluoto sąjūdžio Lietuvoje dalyvius iš vidaus, imituojant laisvės kovotojus. Šiam tikslui pasiekti specialiosios grupės rengdavo provokacijas, verbavimus, naudojo šantažą, įvairaus lygio ir pobūdžio inscenizavimus, fiziškai naikindavo laisvės kovotojus (ypač vadovybę), ryšininkus, atsitiktinius slaptų operacijų liudininkus. Specialiosios grupės buvo naudojamos ir nesutinkančių bendradarbiauti su sovietais laisvės kovotojų ar rėmėjų operatyviam „apdorojimui“. Maždaug nuo 1949 m. specialiosios grupės plačiai taikė specialiųjų cheminių preparatų panaudojimą, kai norėdavo laisvės kovotojus paimti gyvus. „Cheminiai preparatai buvo sukurti MGB laboratorijose ir turėjo sutartinius pavadinimus „Neptun 12“, „Neptun 22“, „Neptun 80“, „47“ ir „SP – 22“.³⁸ Tokios specialios priemonės, kurių cheminė sudėtis nežinoma iki šiol, buvo NKVD – MGB agentų įmaišomos į alkoholinius gėrimus, kavą – arbatą, į maistą. Šiomis specialiomis priemonėmis „pagardintu“ maistu ar gėrimu buvo „vaišinami“ laisvės kovotojai, užverbuotų ryšininkų pagalba. Šios cheminės medžiagos sukeldavo įvairias pasėkmes: sutrikdydavo psichikos veiklą, apnuodydavo organizmą ir t.t. Būtent tokiais specialiosiomis priemonėmis užtaisyta granata, įmetus ją į slėptuvę, buvo paimtas gyvas ir LLKS (Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio) prezidiumo pirmininkas Jonas Žemaitis – Vytautas (1953 m. gegužės mėnesį Jurbarko rajono Šimkaičių miške). Specialiųjų preparatų naudojimas buvo gana dažnai taikomas 1949 – 1959 m., panaudojusios tokius cheminius preparatus, ne tik laisvės kovotojus paimdavo gyvus, bet neretai ir fiziškai juos sunaikindavo (tai priklausė nuo operacijai keliamų tikslų). Tačiau ne visada tokių priemonių taikymas duodavo norimą rezultatą. „1955 m. Žagarės apskrityje agentas skilandžiais su medumi apnuodijo Steponą Erstikį, Kostą Liuberskį ir Julijų Adomaitį <...> Nuodų paveikti partizanai suskubo pabėgti ir aptemusia, haliucinacijas kuriančia sąmone ilgai klaidžiojo miškais. Vienas iš jų sunkiai susižalojo galvą ir mirė.“³⁹ Tokie specialiųjų grupių veiklos metodai ypač neigiamai vertinami istoriografijoje. Beveik visada stengiamasi pabrėžti, jog tokių cheminių preparatų naudojimas yra klastingi, provokatoriški NKVD – MGB represiniai kovos metodai. Nors tokius ar panašius į juos specialiuosius cheminius preparatus naudojo ir naudoja didžiųjų valstybių specialiosios tarnybos. Tokie veiklos metodai nėra joks išskirtinis Sovietų Sąjungos represinių žinybų bruožas, taip pat arba labai panašiai veikia ir demokratines vertybes išpažįstančių šalių atitinkamos struktūros ir žinybos.

Šių grupių veikla buvo viena iš efektyviausių priemonių prieš pasipriešinimo sąjūdį (turiu omenyje baigiamojoje ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio sovietams fazėje). „Agentų smogikų naudojimas

³⁸ Pocius. Mindaugas. *Ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944 – 1953 m (I dalis)*. 25. Interaktyvus [žiūrėta 2013 m. rugpjūčio 9 d.]

http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Nusikaltimai/Ginkluotos%20rezistencijos%20slopinimas/M.%20Pociaus%20tyrimas/M.%20Pociaus%20tyrimas%202008_04.pdf

³⁹ Ten pat, p. 24 – 25.

MGB buvo įvertintas kaip „labiausiai pasiteisinęs labai konspiratyvus pagrindžio likvidavimo metodas“⁴⁰.

⁴⁰ Anušauskas. *Arvydas. Teroras. 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus Aureus, 2012. p. 190.

2. NKVD – NKGB PROVOKACINIAI BŪRIAI 1944 – 1945 m.

2.1. Ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio 1944 – 1945 m. veiklos bruožai

Antroji sovietinė okupacija Lietuvoje prasidėjo 1944 m. vasarą, kai Raudonosios Armijos (toliau RA) daliniai išstūmė vokiečių kariuomenę iš Pietryčių Lietuvos. RA ir represinės sovietų žinybos (NKVD, NKGB, SMERŠ) okupuotoje teritorijoje ėmė vykdyti plataus masto terorą, kuris buvo nukreiptas prieš civilius gyventojus ir pasipriešinimo sąjūdį (pasipriešinimo sąjūdis kūrėsi ne tik kaip atsakomasis veiksmas į okupantų siautėjimą). Teroras buvo vykdomas prisidengus šaukiamojo amžiaus vyrų mobilizacija į kariuomenę (sovietai traktavo Lietuvos teritoriją kaip savo valstybės dalį, todėl nesivadovavo Hagos konvencija, kuri draudė prievarta imti gyventojus į okupacinę kariuomenę), bei „Oficialiai tai buvo vadinama prieš agentūros statytinių ir aktyvių rėmėjų „valymu“⁴¹. Į šią kategoriją pateko ne tik vokiečių žvalgybos mokyklų paruošti diversantai ar nacių kolaborantai, nepriklausomoje Lietuvoje veikusių politinių ir visuomeninių organizacijų nariai, bet ir visi piliečiai, kurie nepripažino okupacinės sovietų kariuomenės kaip „išvaduotojos“.

Chaosas buvo ne tik gyvenime, bet ir represinių žinybų dokumentuose. Sunku susigaudyti kiek realiai buvo ginkluotų laisvės kovotojų, kurie okupantams priešinosi ginklu, o kiek civilių gyventojų, kurie vengė bet kokių kontaktų su okupacine valdžia ir tik už tai buvo nužudyti, suimti ar kitaip represuoti. Pirmieji laisvės kovotojų būriai kūrėsi stichiškai, buvo gausūs, dažnai tarpusavyje nepalaikydavo jokio ryšio ir kovojo su itin gausiomis priešo pajėgomis (kartais susidurdavo net su RA reguliariais daliniais). Kol Lietuvos teritorijoje dar vyko mūšiai su vokiečiais (iki 1945 m. sausio mėn.), okupacinė kariuomenė ir represinės žinybos neturėjo jokios tikslios informacijos apie veikiantį pasipriešinimo sąjūdį, nes: 1) prioritetas buvo išstumti vokiečių kariuomenę iš Lietuvos teritorijos ir tik „apvalyti“ fronto užnugarį; 2) mobilizuoti kuo daugiau šaukiamojo amžiaus vyrų, kad papildyti praretėjusias RA gretas; 3) kiek įmanoma atstatyti vietos administraciją bei surinkti tam tikrus „mokesčius“ (pyliavos, gyvulių nusavinimas ir t.t.)

1945 m. sausio mėn. sovietai kontroliavo visą Lietuvos teritoriją. Paskubomis buvo kuriama vietos administracija, kurią, daugumoje atvejų, sudarė vietiniai rusai, demobilizuoti kariškiai bei vietiniai kolaborantai. Tačiau pagrindinė jėga, kuri įvedinėjo „naują tvarką“, išliko represinės žinybos (NKVD, NKGB ir kontržvalgyba SMERŠ) ir RA. Nuo 1944 m. liepos 24 buvo įkurti ir „sribų“ batalionai, kurie dar tuo metu nebuvo skaitlingi ir vykdė antraeiles užduotis (konvojavo, saugojo suimtuosius, atliko įvairias ūkines okupacinės valdžios numatytas funkcijas).

⁴¹ Anušauskas. Arvydas. *Teroras 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2012. p. 101 – 102.

1945 m. – pirmieji laisvės kovotojų žingsniai centralizuoto sąjūdžio link: nustatomos būrių veikimo ribos, ieškoma ryšio tarp kaimynystėje veikiančių kovinių vienetų, kuriamos rinktinės bei apygardos. Laisvės kovotojai vis dar įsivelia į nuožmius pozicinius mūšius su NKVD kariuomene (Kalniškės, Kiauneliškio mūšiai). Pozicinius mūšius laisvės kovotojai dažniausiai pralaimi, patirdami nemažus nuostolius.

Yra žinoma eilė atvejų, kai laisvės kovotojai užimdavo valsčiaus centrus. Vienas iš tokių valsčiaus centrų buvo Merkinė, kurią laisvės kovotojai puolė 1945 m. gruodžio 15 d. ir dalinai užėmė. Po tokių pasipriešinimo sąjūdžio akcijų sekdamo okupacinės NKVD kariuomenės operacijos. Pirmieji pasipriešinimo sovietams metai (1944 – 1945 m.) ypatingi dar ir tuo, kad nemažai laisvės kovotojų gyveno legaliai, t. y. į kovines operacijas eidavo tik išskirtinai atvejais (kai veikdavo toliau nuo gyvenamosios vietos, kai reikdavo didesnio skaičiaus kovotojų ir pan.).

Ši ypatybė kėlė galvos skausmą represinėms sovietų žinyboms bei dabartiniams istorikams. Pirmieji negalėjo žinoti tikslaus pasipriešinimo sąjūdžio (veikiančių) dalyvių skaičiaus, o mokslininkai negali tiksliai apskaičiuoti ginkluoto pasipriešinimo masto okupantams. Represinės sovietų žinybos 1944 – 1945 m. veikė pasiremamos daugiau NKVD vidaus kariuomenės pulkų kiekybe, o ne operatyvinio darbo kokybe. Labai brutalaus „darbo“ metodai su vietiniais gyventojais darė meškos paslaugą pačioms represinėms žinyboms. Didelės civilių aukos per baudžiamąsias NKVD kariuomenės akcijas, areštai, šantažas, kankinimai nepadėjo represinėms sovietų žinyboms sudaryti kokybiško informatorių tinklo valsčiuose ir sužinoti tikslesnę informaciją apie veikiančią pasipriešinimo sąjūdį.

„Vietinių“ represinių žinybų atstovų ataskaitos Maskvai mirgėjo įspūdingais užverbuotų informatorių skaičiais, bet dažniausiai tai ir tebuvo skaičiai. „1945 m. sausio mėn. LSSR NKVD jau turėjo 3032 slaptuosius bendradarbius: iš jų 20 rezidentų, 149 maršrutinius agentus, 335 agentus ir 2528 informatorius. Manytina, kad tik trečdalis slaptųjų bendradarbių tuomet realiai padėjo NKVD“⁴². Tokios M. Pocius pateiktos išvados apie NKVD agentūrą atrodo gan įtikinamai, nes tokių slaptųjų bendradarbių verbavimo būdai yra: „Žinomi keturi penki svarbiausi slaptųjų bendradarbių verbavimo būdai: šantažas kompromituojančia medžiaga, idėjinis bendrumas, kankinimai, apgaulė ir asmeninis verbuojamo žmogaus suinteresuotumas“⁴³. Patikimesni atrodo metodai, kai verbuojamasis turi idėjinio bendrumo su verbuojančiu arba siekia asmeninės naudos. Kiti trys metodai neatrodo patikimi Lietuvos atveju, nes: 1) kompromituojanti medžiaga apie priklausymą tarpukario Lietuvos visuomeninėms – politinėms organizacijoms ar kolaboravimą su

⁴² Pocius. Mindaugas, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 m.* Vilnius:LII, 2009, p. 81.

⁴³ Ten pat, p. 81.

naciais nebūtų veiksminga todėl, kad dažniausiai šie žmonės buvo represuoti pirmos sovietinės okupacijos metu (turiu omenyje priklausymą tarpukario Lietuvos visuomeninėms – politinėms organizacijoms) arba spėjo pasitraukti į Vakarų, išitraukė į ginkluotą kovą (tinka ir įtariamais kolaboravimu su naciais); 2) kankinimas apskritai labai nepatikimas būdas, skatinantis verbuojamąjį imtis drastiškų atsakomųjų veiksmų (šiuo atveju įsiliesti į laisvės kovotojų gretas), tapti dvigubu agentu arba teikti tik menkai vertingą informaciją; 3) apgaulė beveik visada išryškėja, todėl verbuojamasis gali elgtis kaip ir antruoju mano paminėtu atveju. Kad Lietuvoje buvo mažai žmonių, prijauniančių sovietiniam režimui, parodė didelis skaičius gyventojų, įsilieusių į ginkluoto sąjūdžio gretas, besislapstančiųjų nuo mobilizacijos į okupacinę kariuomenę, bei vokiečių okupacijos metais negausaus sovietinio ginkluoto pagrindžio buvimas Lietuvoje, kurį dažniausiai sudarė iš už fronto linijos permesti diversantai, nieko bendro su Lietuva neturėję. Labiausiai tikėtina, kad informatoriais dirbo tie žmonės (gausiausia kategorija), kurie siekė kažkokios asmeninės naudos. Taigi neturėdamos patikimos agentūros valsčiuose ir tuo labiau laisvės kovotojų būriuose, represinės sovietų žinybos pasiklojė tik didelio masto karinėmis – čekistinėmis operacijomis, kurių metu (dažniausiai) laisvės kovotojams išvengdavo triuškinančių smūgių.

1945 m. pabaigoje laisvės kovotojai pamažu ėmė keisti savo taktiką: vengė frontaliųjų susidūrimų su reguliaria kariuomene ir NKVD vidaus pulkais, dažniau ėmė rengti pasalas „stribams“, milicijos darbuotojams, sovietiniam „aktyvui“. Formavosi laisvės kovotojų organizacinė struktūra, su nežymiais pakitimais išlikusi visą pasipriešinimo sovietams laikotarpį (būrys – kuopa (batalionas) – rinktinė – apygarda). Žemaitijoje ir Šiaurės Rytų Lietuvoje didelę įtaką, formuojant laisvės kovotojų struktūrą, turėjo LLA (Lietuvos Laisvės Armija, įkurta dar vokiečių okupacijos metais 1941 m.). Šiuose regionuose veikę laisvės kovotojai iš dalies perėmė LLA struktūrą. Laisvės kovotojai buvo susiskirstę į VS (vanagai) ir OS (slapukai). VS (veikiantis sektorius) – neliagalioje padėtyje esantys pasipriešinimo sąjūdžio dalyviai, su ginklu rankose kovojantys prieš okupacinį režimą, OS (organizacinis sektorius) – laisvės kovotojų rezervas, atliekantis ryšininkų, rėmėjų funkcijas. Ypač didelė LLA įtaka buvo Šiaurės Vakarų Žemaitijoje, kur pasiliko didžioji dalis šios organizacijos narių, nespėjusių pasitraukti į Vakarų.

1945 m. Lietuvos teritorijoje jau veikė šios laisvės kovotojų apygardos: A apygarda (Dzūkijoje), Tauro apygarda (Suvalkijoje), Vytauto apygarda ir Didžiosios Kovos apygarda (Aukštaitijoje), Žemaičių legionas (Žemaitijoje). Prieš šias laisvės kovotojų apygardas represinės sovietų žinybos naudojo čekistines – karines operacijas, dar negausų informatorių tinklą. Bandydama su laisvės kovotojais susidoroti spec. grupių pagalba buvo, bet tokių atvejų mažai. Štai ką rašo apie tokias provokacijas A. Anušauskas: „Specialios priemonės“ – tai trijų karinių provokacinių (juos vadino „operatyviniais“) būrių sudarymas. <...> į Panevėžio, Kauno ir Šiaulių apskritis buvo išsiųsti

pplk. Mirkovskio (Mirkovskij), vyr. ltn. Šichovo (Šichov) ir mjr. Viktorovo (Viktorov) vadovaujami būriai, kiekviename iš jų buvo po 110 – 128 ginkluotus provokatorius. <...> provokatoriai (apsimetę vlasovininkais, dezertyrais) suėmė ir nužudė dešimtis žmonių. <...> Liepos 11 d. Marijampolės apskrities Kazlų Rūdos valsčiuje jie sunaikino „Ožkos“ rinktinės štabą, į nelaisvę paėmė 8 partizanus. Žuvo vienuolika štabo apsaugos kovotojų. <...> Specialiai neparengti provokatoriai veikė trumpai – 1945 m. rugpjūčio mėn. šių didelių provokacinių būrių jau nebebuvo⁴⁴.

⁴⁴ Anušauskas. Arvydas. *Teroras 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2012. p. 187 – 188.

2.2. Provokacinių būrių veiklos 1944 – 1945 m. lietuviškoje istoriografijoje analizė

Istoriografijoje trūksta bendros mokslininkų pozicijos, kai kalba eina apie NKVD – MGB specialiąsias grupes apskritai ir jų veikimą konkrečiai 1944 – 1945 m. Lietuvos teritorijoje prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį. Trūkumas faktinės medžiagos apie specialiųjų grupių veiklą tais metais (jei tokia veikla apskritai buvo) neleidžia išsamiai atlikti kokybiško tyrimo apie NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą 1944 – 1945 m. Nors kai kurie tyrinėtojai (jau anksčiau mano minėta N. Gaškaitė) į faktinės medžiagos trūkumą nekreipia dėmesio ir savo monografijose daro įvairias interpretacijas ir išvadas apie šių grupių veiklą, nors ir nesiremiami jokiais šaltiniais (bent jau tų šaltinių nenurodo). Manau, kad galima oponuoti tiems mokslininkams, kurie teigia, jog 1944 – 1945 m. sovietų represinės žinybos visu pajėgumu jau naudojo agentus – smogikus prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį. Konkrečių faktinių žinių apie tokių provokacinių būrių veikimą pavyko rasti tik A. Anušausko monografijoje. Jau mano anksčiau minėta citata iš A. Anušausko „Teroras 1940 – 1958 m.“ gali padėti šiek tiek kitaip pažvelgti į specialiųjų grupių buvimą ar nebuvimą 1944 – 1945 m. Lietuvoje ir jų naudojimą prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį. A. Anušauskas rašo, jog šių provokacinių būrių legenda buvo tai, kad tarsi jie yra RA dezertyrai arba „vlasovininkai“ (generolo A. Vlasovo ROA* kariai, kariavę Vokietijos pusėje prieš Sovietų Sąjungą). Ši legenda atrodo labai silpnai ir tik parodo to meto sovietinio saugumo žinybų neišmanymą ir informacijos neturėjimą apie priešininką, t.y. besikuriantį centralizuotą pasipriešinimo sąjūdį. Tokia legenda (apie „vlasovininkus“ ir „dezertyrus“) galbūt būtų veiksminga kur nors V. Ukrainoje ar V. Baltarusijoje, bet tik ne Lietuvoje, nes: 1) laisvės kovotojai nelabai buvo linkę kontaktuoti su minėtų kategorijų atstovais (iš dalies kalbos barjeras, iš dalies ideologinio bendrumo nebuvimas, provokacijų baimė, nes dažnai rusakalbiai asmenys laisvės kovotojams asocijuodavosi su okupacinio režimo atstovais ir vykdytojais). Pats A. Anušauskas teigia, kad 1945 – ūjų metų provokaciniai būriai buvo specialiai neparengti, o tai galėtų reikšti: 1) vietinės kalbos nemokėjimas, 2) sovietų represinės žinybos dar neturėjo pakankamai tikslios informacijos apie laisvės kovotojų struktūrą, vadovybę, dislokavimosi vietas (gerų ir patikimų informatorių stoka). Būtent informatoriai ir buvo ta grandis, nuo kurių informacijos priklausė specialiųjų grupių veikla. Tačiau net naudojimasis tais pačiais šaltiniais nepadedą istorikams priimti vieningos nuomonės kai kuriais klausimais. Kaip pavyzdį galima pareikšti dvi citatas, kurios aprašo tą patį laikotarpį: „1945 m. sausio mėn. LSSR NKVD jau turėjo 3032 slaptuosius bendradarbius: iš jų 20 rezidentų, 149

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 - 85.

maršrutinius agentus, 335 agentus ir 2528 informatorius. Manytina, kad tik trečdalis slaptųjų bendradarbių tuomet realiai padėjo NKVD⁴⁵.

„Visoje Lietuvoje jau veikė 9878 agentai, kurių penktadalis – DKA teritorijoje“⁴⁶.

Šiose citatose ne tik skirtingi NKVD agentūros Lietuvoje skaičiai, kuri betarpiškai padėjo specialiosioms grupėms naikinti laisvės kovotojus (būtent pagal agentų pateikta informaciją buvo planuojamos specialiųjų grupių operacijos), bet ir skirtingi šių skaičių pateikimai. Pirmu atveju abejojama, jog visi agentai atliko užduotis, nes to meto sovietų žinybų tarpusavio susirašinėjime ir raportuose apstu informacijos, jog agentūra, daug kur, yra tik „popieriuje“. Tuo tarpu antroje citatoje tik pateikiami skaičiai, kurie atrodo tikrai įspūdingai. Tai vienas iš atvejų kada mokslininkai besąlygiškai pasikliauja sovietiniais archyvais ir daro tai tada, kai nori įrodyti vieną ar kitą jų deklaruojamą požiūrį į tam tikrus istorinius įvykius. Nevertėtų pamiršti ir to fakto, jog 1944 – 1945 m. yra ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio kūrimosi metai, kai patys laisvės kovotojai būriai dar veikia stichiškai, beveik nepalaiko tarpusavio ryšio, nekoordinuoja tarpusavio veiksmų, neturi konkrečios veikimo teritorijos ir tik po truputį pradeda jungtis į stambesnius organizacinius vienetus (rinktines, apygardas). Provokacinių būrių neefektyvumą pirmaisiais laisvės kovų metais parodo ir tai, jog 3 būriuose veikė nuo 330 iki 384 žmonių ir tokios veiklos rezultatas – 11 nukautų laisvės kovotojų ir 8 paimti gyvi (gali būti, jog A. Anušauskas dėl kažkokių tik jam žinomų priežasčių paminėjo vieną operaciją, nors jų buvo daugiau). Peršasi prielaidos, jog kartais kai kurie mokslininkai visiškai nepagrįstai daro tam tikras išvadas apie NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą, dažnai net nenurodydami kokiu šaltiniu remiasi. Ir net cituodami šaltinį dažnokai jo nenagrinėja, bet pateikia skaitytojui kitos informacijos sraute (turiu omenyje informaciją, atspindinčią kitas chronologines ribas), tokiu būdu sukurdami nenutrūkstamą naratyvą nuo 1944 iki 1953 metų.

⁴⁵ Pocius. Mindaugas, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 m.* Vilnius: LII, 2009. p. 81.

⁴⁶ Abromavičius. Stanislovas. Kasparas Kęstutis. Trimonienė Rūta. *Didžiosios Kovos apygardos partizanai.* Kaunas, 2007. p. 35.

3. VIDAUS AGENTŲ IR AGENTŲ SMOGIKŲ VEIKLA 1946 – 1948 m.

3.1. Ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio centralizacijos procesas

1946 – 1948 m. Lietuvoje jau veikė devynios laisvės kovotojų apygardos. Dainavos (1945 m.), Tauro (1945 m.), Didžiosios Kovos (1945 m.), Vytauto (1945 m.), Žemaičių (1945 m.), Jungtinė Kęstučio (1946 m.), Algimanto (1947 m.), Vyčio (1945 – 1946 m.) ir Priskikimo (1948 m.). 1946 m. <... sausio 1 d. NKVD turėjo žinių apie 2997 partizanus...>⁴⁷. Žinoma, tai tik apytikriai skaičiai, nes laisvės kovotojai nuolat žūdavo, dalis jų legalizuodavosi, pasipriešinimo sąjūdžio gretas nuolat papildydavo nauji žmonės, vengę mobilizacijos į okupacinę kariuomenę, neatlaikę sovietinių represinių žinybų psichologinio spaudimo (verbavimas informatoriumi ar pan.), buvę ryšininkai ir rėmėjai, kuriuos represinės sovietų žinybos išaiškino ir jiems grėsdavo areštas. M. Pocius teigia, jog laisvės kovotojai išsikėlė tokius uždavinius: „1) kova su okupaciniu režimu; 2) sovietizacijos ir kolaboravimo su valdžia stabdymas; 3) tautos pasipriešinimo jėgų telkimas, centralizavimas ir išlaikymas iki karo; 4) piliečių gynimas nuo sovietų valdžios represijų; 5) krašto materialinių vertybių išsaugojimas; 6) ryšių su užsieniu užmezgimas ir paramos gavimas; 7) kolonizacijos stabdymas“⁴⁸. Reikia pabrėžti, kad to meto Lietuvos gyventojų tarpe vyravo tokios nuotaikos, jog greitai bus Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių karas, kuris neabejotinai baigsis Vakarų valstybių pergale, ko pasekoje Lietuvos valstybė atgaus nepriklausomybę. Iš išvardintų M. Pocius laisvės kovotojų sau išsikeltų uždavinių šio darbo temai labai aktualūs būtų 3 ir 6 uždaviniai, nes jie tiesiogiai siejasi su nagrinėjama darbo tema.

1946 m., kaip jau buvo minėta, laisvės kovotojų bandymai centralizuoti judėjimą, ieškoti ryšių kanalų su užsieniu. Laisvės kovotojų vadovybė suvokė, kad jiems trūksta intelektualinių pajėgų, kurios suvienytų šalyje esančius laisvės kovotojų dalinius į vieną struktūrą. Kurti visą pasipriešinimo sąjūdį apimančius vieningus vadovavimo centrus būta ir 1944 – 1945 m.: LLA (Lietuvos Laisvės Armija), LPS (Lietuvos partizanų sąjunga), LIT (Lietuvos išlaisvinimo taryba), LIK (Lietuvos išlaisvinimo komitetas), LTT (Lietuvos tautinė taryba). Tačiau visi šie centrai buvo represinių sovietų žinybų sutriuškinti, o jų vadovai likviduoti arba areštuoti. Nė viena iš anksčiau išvardintų organizacijų netapo viso pasipriešinimo sąjūdžio Lietuvoje centru. Tam buvo keletą priežasčių: 1) laisvės kovotojų ir organizacijų vadovų nesutarimai dėl kovos būdų prieš sovietinį okupantą; 2) nepakankamas kai kurių vadovų autoritetas laisvės kovotojų tarpe; 3) sudėtingas ryšių

⁴⁷ Anušauskas. *Arvydas. Teroras 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2012. p. 161.

⁴⁸ Pocius. *Mindaugas. Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 m.* Vilnius:LII, 2009. p. 87.

palaikymas tarp centro ir atskirų laisvės kovotojų dalinių; 4) laisvės kovotojų nenoras priklausyti centrui ir jų skeptiškas požiūris į aktyvios kovos nevedančius šio centro vadovus; 5) abipusis įtarinėjimas, jog „dirbama“ su sovietų represinių struktūrų žinia. Represinės sovietų žinybos, žinodamos laisvės kovotojų siekį suvienyti kovojančias jėgas po viena vėliava, ėmėsi provokacijų.

Viena iš pirmųjų provokacijas patyrė Didžiosios Kovos apygarda (toliau DKA). „1946 metų pavasarį Didžiosios kovos apygardos vadui J. Misiūnui – Žaliam Velniui prisistatė MGB agentas, pasivadinęs neegzistuojančio Tautinio komiteto atstovu. <...> Netrukus pas partizanus atvyko to „centro“ atstovas, pasivadinęs kapitonu Griežtu (ištikrujų MGB agentas Gediminas). „Centro“ vardu jis įsakė tausoti jėgas ir nutraukti ginkluotą kovą...“⁴⁹. Apygardos vadas J. Misiūnas – Žalioji Velnias patikėjo legendinio „centro“ egzistavimu, buvo iškvieistas į Vilnių bei suimtas (vėliau sušaudytas). Iki 1948 m. DKA A rinktinės kovotojai buvo arba nukauti (spec. grupių pagalba), arba suimti, bandant legendiniame „centre“ įsigyti fiktyvius dokumentus. Po sovietinių represinių žinybų gerai organizuotos provokacijos DKA nustojo egzistuoti kaip kovinis vienetas, išskyrus B rinktinę, kurios vadai A. Morkūnas – Plienai, J. Šibaila – Merainis nepatikėjo legendiniu „centru“ ir ėmė veikti savarankiškai (rinktinei net buvo suteiktas apygardos statusas).

Dar viena tokio pobūdžio provokacija buvo sugalvota pasitelkus agentą J. Markulį. „Pasinaudodama 1946 metų balandį likviduota Lietuvių tautinė taryba MGB sukūrė legendą apie iš jos likučių susiformavusį Vienybės komitetą. Markulis pagrindžiui prisistatė atstovaujantis šiam komitetui“⁵⁰. Agentas J. Markulis įgavo laisvės kovotojų pasitikėjimą ir net dalyvavo kuriant BDPS (Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis). Tokiu būdu sovietinės represinės žinybos įgijo patikimą agentą pasipriešinimo sąjūdžio tarpe. Šio agento pagalba sovietų saugumas norėjo įgyvendinti gerai organizuotą provokaciją. Tariamasis „centras“, kuriam atsovavo J. Markulis, turėjo įsteigti VGPS (Vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų štabas), į kurį įeitų ir visų apygardų laisvės kovotojų atstovai (tokiu būdu sovietinis saugumas galėjo kontroliuoti laisvės kovotojus). VGPS buvo įsteigtas. „Kęstučio apygarda atsiuntė leitenantą Algimantą Zaskevičių, iš Dainavos apygardos atvyko Antanas Kulikauskas, o iš Tauro – Juozas Lukša. Lukša buvo paskirtas VGPS vado adjutantu. Patį štabą Markulis kėtino įkurdinti Vilniuje. Partizanai buvo apgyvendinti konspiraciniame bute, jiems įteikti fiktyvūs dokumentai“⁵¹. Kad įgytų laisvės kovotojų pasitikėjimą, agentas J. Markulis kai kurių kovotojų artimiesiems parūpindavo fiktyvių dokumentų, aprūpindavo laisvės kovotojus medikamentais ir tipografiniais reikmenimis. Savo ruožtu pasipriešinimo sąjūdžio štabai J. Markuliui, kaip „centro“ atstovui, leido vizituoti laisvės kovotojų dalinius. Beveik visada

⁴⁹ Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija 1944 – 1953 m.* Vilnius: Aidai, 2006. p. 55 – 56.

⁵⁰ Mockūnas. Liūtas. *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje.* Vilnius: Baltos lankos, 1997. p. 157.

⁵¹ Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija 1944 – 1953 m.* Vilnius: Aidai, 2006. p. 58.

po tokių J. Markulio „vizitų“ laisvės kovotojai patirdavo nuostolių: pasalose žūdavo kovotojai, buvo sunaikinami štabai. Pirmieji J. Markulį pradėjo įtarinėti Tauro apygardos atstovai, kuriems labai keistai atrodė „centro“ raginimai baigti aktyvią kovą, laisvės kovotojus aprūpinti fiktyviais dokumentais, legalizuoti (J. Markulis net prašė laisvės kovotojų nuotraukų ir sąrašų, atseit tam, kad padaryti fiktyvius dokumentus), ginklus sunešti į specialiai miške įrengtas slėptuves ir laukti tinkamo momento, t.y., kai prasidės Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių karinis konfliktas. Galutinai J. Markulio išdavystė išaiškėjo, kai „... Kaune buvo suimtas Jono Deksnio brolis Juozas, kurį išduoti galėjo tik Markulis. Sugretinęs visus faktus, prieš pat Naujuosius 1947 metus Lukša suprato, kad visa tai yra MGB provokacija, kurios tikslas – išsiaiškinti partizaninio judėjimo struktūrą, infiltruoti į vadovybę savo agentus ir taip sunaikinti pasipriešinimą“⁵². Nuo šios provokacijos daugiausiai nukentėjo tos apygardos, kurių struktūra buvo daugiausiai įtakota LLA (Vytauto apygarda ir Žemaičių apygarda). Jokių tai patvirtinančių dokumentų nėra, bet gali būti, kad sovietinis saugumas turėjo savo agentūrą LLA (neskaitant J. Markulio), kuri buvo įkurta dar vokiečių okupacijos metais ir kurią, tikriausiai, sovietų saugumas numatė kaip potencialią priešininkę. Tai nebuvo vienintelės provokacijos prieš pasipriešinimo sąjūdį, kurias rengė sovietai, tačiau galima teigti, kad šios provokacijos buvo vienos iš skaudžiausių ir padariusios didelę žalą visam judėjimui. Sovietinių represinių žinybų naudojamų provokacijų spektras buvo platus: nuo tokių agentų kaip J. Markulis iki vidaus agentų, spec. grupių (agentų smogikų) ar laisvės kovotojus „kompromituojančių dokumentų“ pakišimo reikiamam adresatui.

⁵² Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija 1944 – 1953 m.* Vilnius: Aidai, 2006. p. 59.

3.2. Majoro Sokolovo specialiosios grupės veiklos analizė istorikų monografijose

Skaitytojas, besidomintis specialiųjų grupių veikla 1946 – 1948 m., istoriografijoje susiduria su faktinės medžiagos trūkumu apie specialiųjų grupių veiklą, ypač 1946 – 1947 m. laikotarpyje. Dažnas mokslininkas, rašantis šia tema, tenkinasi tuo, kad cituoja dokumentus apie majoro Sokolovo atvykimą į Lietuvą ir šį faktą beatodairiškai sieja su specialiųjų grupių veikla pilnu pajėgumu.

Konkrečiau apie NKVD – MGB specialiąsias grupes lietuviškoje istoriografijoje imama rašyti, kai mokslininkai paliečia 1946 m. Būtent šie metai siejami su specialiųjų grupių vienu iš įkūrėjų majoru Sokolovu. „1946 m. pradžioje suaktyvėja KGB* smogikų veikla, kai į Lietuvą iš Ukrainos permetami majoro Sokolovo „specialistai“⁵³. „Suaktyvėja“ šioje citatoje reiškia, kad jau iki tol specialiosios grupės veikė, tačiau nelabai aktyviai, nors faktinės medžiagos apie panašių į specialiąsias grupes provokacinių būrių veikimą pavyko rasti tik A. Anušausko monografijoje „Teroras 1940 – 1958 m.“. Iš žinomų ir istoriografijoje pateikiamų specialiųjų grupių operacijų žinomiausia yra ši: 1946 m. Trakų raj., Grendavės kaime, kurios metu žuvo ne tik laisvės kovotojai, bet ir ryšininko šeima. Gali būti, jog ši operacija pateikiama ir todėl, kad jos metu buvo nužudyti civiliai gyventojai. Civilių žudymas – nusikaltimas. Kartais kai kurie mokslininkai, norėdami parodyti agentų – smogikų veiklą iš pačios negatyviausios pusės, patys sau prieštarauja: „... provokatoriai užmezgdavo ryšį su tikraisiais partizanais. Atėję į susitikimą, pasitaikius patogiai progai, iš pasalų juos iššaudydavo. Kad neliktų nusikaltimo liudininkų, nepalikdavo gyvo nė vieno žmogaus, buvusio netoliese“⁵⁴. Sekantis autoriaus sakinytis yra toks: „1946 m. Trakų apskrities Grendavės kaime kartu su partizanais buvo išžudyta ir ūkininko Blažonio šeima. Tik viena mažametė mergaitė, miegojusi kluone ant šieno, atsitiktinai liko gyva. Rytą, kai smogikai pastebėjo ir mergaitę, jau buvo susirinkę daug žmonių ir ji liko gyva“⁵⁵. Vis dėlto neaišku, kodėl agentai – smogikai nenužudė mergaitės, jei, anot autoriaus „...nepalikdavo gyvo nė vieno žmogaus, buvusio netoliese“⁵⁶. Ar liudininkų buvo per daug, ar tie liudininkai buvo per „toli“, o specialiosios grupės žudydavo tik esančius „netoliese“? Gana keista autoriaus logika, kuri labiau panaši į norą bet kokiais teiginiais įrodyti savo tiesą. Dar vienas klausimas, kuris kyla skaitant autoriaus teiginį apie agentų – smogikų bekompromisiškumą: kam specialiajai grupei laukti ryto, jei jie įvykdė užduotį ir gali ramiai pasitraukti, tuo tarpu ryte didelė tikimybė sutikti nepageidaujamus liudininkus? Galima

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 - 85.

⁵³ Abromavičius. Stanislovas. Kasparas Kęstutis. Trimonienė Rūta. *Didžiosios Kovos apygardos partizanai*. Kaunas, 2007. p. 35.

⁵⁴ Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija 1944 – 1953 m.* Vilnius: Aidai, 2006. p. 71.

⁵⁵ Ten pat, p. 71.

⁵⁶ Ten pat, p. 71.

daryti prielaidas, kad autorius tai teigdamas norėjo tik įrodyti savo teiginį, jog specialiąsias grupes sudarė tokie asmenys, kurie vaikų nežudydavo tik laimingo atsitiktinumo dėka. Negalėčiau apie autorių pasakyti, jog tokį teiginį jis parašė neišmanydamas specialiųjų grupių veiklos, nes „Po kiekvienų tokių žudynių emgėbistai inscenizavo, kad partizanai susidūrę su NKVD kariuomene ir žuvę kautynėse“⁵⁷. Tad geriausiu atveju, liudininkai, atvykę į išžudytos šeimos namus, galėjo sutikti sovietinio saugumo operatyvinius darbuotojus su karine – čekistine grupe, kurie apžiūri tariamų kautynių vietą, tvarsto „sužeistus“ karius, dažniausiai specialiai išsitepusius kokio nors gyvūno krauju, keiksnoja pabėgusius „banditus“, taip sustiprindami specialiosios grupės priedangos legendą, ir profesionaliai „nutekina“ informaciją, kuri turi pasiekti liudininkų ausis. Beje, dažniausiai, tokie liudininkai buvo atvesdinami saugumiečių, o ne patys ateidavo, nes kažkodėl sunku patikėti, jog žmonės ryte atskubės į sodybą, kurioje naktį šaudė ir, galbūt, girdėjosi riksmas ir dėjonės. Gal vienas kitas drąsuolis ir atsiras, bet ne „...buvo susirinkę daug žmonių...“⁵⁸. Vis dėlto norėtusi, kad mokslininkai stengtusi kiek galima objektyviau ir atsakingiau analizuoti faktus, vengtų manipuliacijų, tuo labiau, kad citatos, kurias pateikiau, yra iš monografijos, skirtos ir velti dalijamos švietimo įstaigų bibliotekoms, kurių pagrindinis skaitytojas – jaunoji karta. Pateikdami šią operaciją skaitytojams, mokslininkai tarsi įrodo, jog specialiosios grupės aktyviai veikė ir 1946 m. Tačiau kyla klausimas, kodėl šią operaciją, kaip pavyzdį, aprašo dauguma laisvės kovų tema rašančių mokslininkų, kodėl, jei tokių operacijų 1946 m. būta ne vienos, aprašoma tik ši vienintelė? (ši operacija aprašoma Anušausko A. „Teroras 1940 – 1958 m.“, Versus Aureus, 2012, psl. 189 ; Pocius M. „Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 metais“, Vilnius, 2009, psl. 266; Gaškaitės N. „Paspriešinimo istorija 1944 – 1953 metai“, Aidai, 2006, psl. 71; Gaškaitės N., Kuodytės D., Kašėtos A., Ulevičiaus B. „Lietuvos partizanai 1944 – 1953 m.“, Kaunas, 1996, psl. 404 – 405“). O gal tiesiog šios vienintelės operacijos detalės buvo rastos KGB archyvuose ir mokslininkai daro prielaidas, jog tai nėra vienintelė operacija, įvykdyta specialiųjų grupių 1946 m. Tačiau kažkodėl apie tai, jog tai tik prielaida, savo monografijose mokslininkai nutyli. Ši operacija pateikiama su kitomis, kartais net žymiai vėliau įvykdytomis specialiųjų grupių operacijomis, ir skaitytojui pateikiama kaip nenutrūkstama specialiųjų grupių veiklos grandinė, nors kartais skaitytojas galbūt net neatkreipia dėmesio, jog tarp pateiktų operacijų yra net keletos metų tarpsnis. Šis tarpsnis niekaip nepaaiškinamas, net paprasčiausiu būdu – faktinės medžiagos trūkumas. 1946 m. buvo įkurta dvidešimties agentų smogikų grupė, kurioje pirmą kartą buvo panaudoti paimti į nelaisvę laisvės kovotojai. Nepavyko aptikti tikslių duomenų ar tai buvo vienintelė grupė, veikusi tais metais. Šios grupės pagrindą vis dar sudarė „stribai“ ir ne lietuvių

⁵⁷ Gaškaitė. Nijolė. *Paspriešinimo istorija 1944 – 1953 m.* Vilnius: Aidai, 2006. p. 71.

⁵⁸ Ten pat, p. 71.

kilmės agentai – smogikai. Kaip teigia kai kurie istorikai, majoras Sokolovas atsisakė dirbti su tokiu „kontingentu“. „Iš pradžių majoro Sokolovo grupėje buvo beveik vieni sribai. Aplankę ūkininką, jie neatsispausdavo savo įpročiui plėšikauti. Pagrobę daiktų, juos pardavinėdavo turguje ir girtuokliuodavo. Žmonės tuoj suprasdavo, kad tai netikri partizanai, nes tikrieji taip nesielgdavo“⁵⁹. Iš šios citatos nelabai galima suprasti, kaip nesielgdavo laisvės kovotojai: neapiplėšinėdavo ūkininkų ar nevertėdavo alkoholio? Nenoriu daryti niekuo neparemtų išvadų, tačiau natūraliai kyla klausimas: ką valgė laisvės kovotojai, besislapstydami miškuose? Ryšininkai tikrai nebūtų buvę pajėgūs išmaitinti visų laisvės kovotojų, tad galima daryti prielaidas, jog produktų ar kitų rekvizavimo atvejų tikrai būtų ir ne vieno. Laisvės kovotojai, atstovaudami teisėtą valdžią, galėjo taip elgtis, nes jie perėmė valstybės, tame tarpe ir represines, funkcijas. Gal apiplėšinėjimu to negalima būtų pavadinti, tačiau kaip tokius veiksmus vertino patys rekvizuoto turto savininkai, tikriausiai, nebuvo labai patenkinti. Alkoholi laisvės kovotojai taip pat vartojo ir tai buvo didžiulė problema, su kuria stengėsi kovoti ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio vadovybė, deja, dažniausiai, nesėkmingai. „Kęstučio apygardos leidinyje Ugnis buvo aprašyti panašūs būriai: „Pradedant dalinio vadu Algimantu, baigiant pr. kn. (partizanais kandidatais, rezervistais. – M. P.), visi be jokio saiko girtuokliuoja, statydami nuolat save ir gyventojus į pavojų...“⁶⁰ Manau, kad tai ir vėl bandymas specialiųjų grupių veiklą pateikti per etinę prizmę, ko, mano nuomone, daryti tikrai nereikėtų.

Apie 1948 m. specialiųjų grupių veiklą faktinės medžiagos daugiau. Bene geriausiai žinomos yra dvi specialiųjų grupių operacijos: 1948 m. rugpjūčio 5 d. Mažeikių rajone sunaikinta Žemaičių apygardos, Alkos rinktinės vadovybė (ši specialioji grupė, sunaikinusi Alkos rinktinės vadovybę, buvo įkurta dar 1946 m. pabaigoje, o operaciją atliko tik 1948 m. viduryje, tai rodo, jog grupė konspiracijos sąlygomis veikė labai ilgai ir efektyviai) ir 1948 – 1949 m. agento Rudžionio – Čemberleno (Obelinsko) vykdyta provokaciją prieš Prisikėlimo apygardos, Žaliosios rinktinės laisvės kovotojus. Šios provokacijos metu, minėta rinktinė patyrė didelių nuostolių. Žuvo daug laisvės kovotojų bei sutriko pati rinktinės organizacinė veikla. Pačioje šios NKVD sumanytos provokacijos pradžioje agentas Rudžionis veikė kaip vidaus agentas, t. y. laisvės kovotojų dislokavimosi vietas pranešdavo karinėm – čekistinėm grupėm, kurios laisvės kovotojus nukaudavo arba paėmėdavo gyvus. Vėliau, kai jo veikla ėmė kelti įtarimų laisvės kovotojams, ėmė veikti kaip agentas smogikas grupėje su dar penkiais agentais ir pats betarpiškai naikindavo laisvės kovotojus, kurie neturėjo informacijos, jog Rudžionis įtariamas išdavystėmis. Tais pačiais 1948 m. įkurta antra agentų smogikų specialioji grupė, tiesiogiai pavaldi centrinei MGB valdybai Vilniuje.

⁵⁹ Gaškaitė Nijolė. Kuodytė Dalia. Kašėta Algis. Ulevičius Bonifacas. *Lietuvos partizanai 1944 – 1953*. Kaunas, 1996. p. 403 – 404.

⁶⁰ Pocius. Mindaugas. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944 – 1953 metais*, Vilnius: LII, 2009. p. 286 – 287.

Dėl faktinės medžiagos apie specialiąsias grupes trūkumo, kai kurie mokslininkai apie šių grupių veiklą sprendžia ir daro išvadas iš tokių specialiųjų grupių operacijų, kokia buvo įvykdyta 1946 m. Trakų raj., Grendavės kaime, kurios metu buvo nužudyti civiliai. Ypač pabrėžiamas šių grupių žiaurumas, neleistinų metodų taikymas: kankinimai, psichologinis smurtas ir pan. Vartojama sąvoka „nužudymas“, jei net rašoma apie ginkluotą laisvės kovotoją. Nuolat pabrėžiamas agentų smogikų klasingumas. Tačiau žinant partizaninio karo pobūdį, o toks karas Lietuvoje vyko, su kai kuriomis išlygomis, šiame kare buvo taikomi visi tokiam karui būdingi kovos metodai. Į specialiąsias grupes ir jų kovos metodus reikėtų žiūrėti ir juos vertinti iš profesionalios pusės. Smerktini ir netoliaruojami atvejai yra civilių žudymas ir kankinimų taikymas. Kai kurie mokslininkai faktinės medžiagos trūkumą apie specialiųjų grupių veiklą šiose chronologinėse ribose sieja su tuo, jog dokumentai apie to laikotarpio tokių grupių veiklą gali būti Rusijoje arba jų tiesiog nebuvo, nes: „Apie tai turi žinoti tik tie darbuotojai, - rašė savo nurodymuose plk. Počkajus, - kurie su SG [...] dirba betarpiškai [...]. SG darbas neturi būti afišuojamas. Mums reikia ją kaip reikiant užšifruoti ir jokiuose dokumentuose neminėti, kad tai netaptų žinoma kitiems darbuotojams“⁶¹. Galima sutikti, kad tokių grupių veikla tikrai neturėtų būti afišuojama, bet kodėl apie 1950 – 1959 m. analoginių grupių veiklą dokumentų pakanka? Manau, kad mokslininkams reiktų vengti tam tikrų spekuliacijų šia tema ir daryti atsargesnes išvadas apie specialiųjų grupių veiklą 1946 – 1948 m., bent jau tol, kol nėra tikslesnės faktinės medžiagos. Pasitaiko bandymų daugumą civilių aukų priskirti agentų smogikų specialiosioms grupėms. „Daug žudynių užregistruota Lazdijų apskrityje 1946 m. Šis laikotarpis sutampa su MGB specgrupės veiklos pradžia šiame rajone. Tarp nužudytųjų yra net partizanų ryšininkų ar rėmėjų šeimų. Galima manyti, kad dalis šių žudynių įvykdyta MGB, nes tokios akcijos buvo naudingos čekistams: įtvirtindavo gandą, kad apylinkėje veikia partizanų būrys, dideliu žiaurumu sukompromituodavo partizanų vardą ir kartu įgalindavo susidoroti su partizanus remiančiais žmonėmis“⁶². M. Pocius teigia, jog būtent 1946 – 1948 m. civilių aukų skaičius didžiausias per visą laisvės kovų laikotarpį. Taigi tas faktinės medžiagos vakumas apie šių grupių veiklą 1946 – 1948 m. gali pasitarnauti mitinės istorijos kūrėjams ir civilių gyventojų aukos bus „nurašytos“ būtent specialiosioms grupėms. Kad tokios specialiosios grupės veikė šiuose chronologiniuose rėmuose, nėra jokių abejonių, bet kiek tiksliai jos padarė žalos pasipriešinimo sąjūdžiui, apskaičiuoti neįmanoma. Galima daryti prielaidą, kad 1946 – 1948 m. pagrindinė jėga, kuri laisvės kovotojams padarydavo didžiausių nuostolių, vis dar buvo vidaus kariuomenės

⁶¹ Anušauskas. *Arvydas. Teroras. 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus Aureus, 2012. p. 190.

⁶² Gaškaitė Nijolė. Kuodytė Dalia. Kašėta Algis. Ulevičius Bonifacas. *Lietuvos partizanai 1944 – 1953.* Kaunas, 1996. p. 39.

rengiamos karinės operacijos. Žinoma, būtent šiuo laikotarpiu išaugo vidaus agentų vaidmuo, aktyviau ėmė veikti specialiųjų grupių agentai smogikai. Manau, kad tam buvo keletą priežasčių:

- 1) laisvės kovotojai vis labiau ieškojo būdų suvienyti visą pasipriešinimo judėjimą, todėl atsirasdavo tarp tokiems saugumo agentams kaip J. Markulis, kpt. Griežtas;
- 2) šiuo laikotarpiu vidaus agentai buvo efektyvesnė priemonė prieš pasipriešinimo sąjūdį, nei specialiosios grupės:
 - a) represinės struktūros dar neturėjo pakankamai patikimų kadro, kad galėtų plačiai naudoti tokias specialiąsias grupes;
 - b) vidaus agentas veikia vienas (dažniausiai) ir vieną patikimą kadro surasti ir parengti lengviau, nei grupę;
 - c) kaip tik vidaus agentai ir bendradarbiaudavo su specialiosiomis grupėmis, kurioms toks „darbas“ kartu buvo tarsi patikrinimas šių grupių narių patikimumo (pvz; vidaus agentas Rudžionis – Čemberlenas (Obelinskas) 1948 – 1949 vienas ir su socialiosios grupės pagalba sunaikino beveik visą Prisikėlimo apygardos, Žaliosios rinktinės ir jos atskirų būrių vadovybę;
 - d) 1946 – 1948 m. Lietuvoje dar buvo pakankamai nemažas skaičius laisvės kovotojų, todėl agentų smogikų specialiosioms grupėms trūko operatyvinės erdvės, kitaip tariant, laisvės kovotojų būriai veikė arčiau vienas kito, buvo gausesni, dažnai kaimyninio būrio kovotojus pažinojo iš matymo. Tad specialiosioms grupėms veikti tokiomis sąlygomis buvo sudėtinga;
 - e) šiuo laikotarpiu sovietų represinės žinybos dar neturėjo kaime gausaus informatorių tinklo, specialiosiose grupėse nebuvo daug užverbuotų buvusių pasipriešinimo dalyvių, nes patys laisvės kovotojai dar buvo optimistiškai nusiteikę, tikėjo pergale, nebuvo pavargę ir psichologiškai išsekę dėl nuolatinio persekiojimo, draugų žūtis, tėvų ir artimųjų netekčių (vėlesniais metais būtent šie faktoriai dažnai būdavo ta priežastimi, dėl ko ir palūždavo laisvės kovotojai, o vėliau tapdavo specialiųjų grupių agentais smogikais).

4. „LEGENDINIŲ ŠTABŲ“ PANAUDOJIMAS PRIEŠ LLKS (1949 – 1953 m.)

4.1. LLKS įkūrimas ir centralizuotos kovos pabaiga

1949 m. vasario 2 – 22 dienomis Radviliškio raj., Minaičių km. įvyko garsusis laisvės kovotojų pasitarimas, kuriame įkurtas LLKS (Lietuvos laisvės kovos sąjūdis). Ketverių metų nuoseklus ir kryptingas darbas davė savo vaisius – laisvės kovotojai turėjo centrinę vadovybę, apėmusią visus Lietuvoje veikiančius laisvės kovotojų dalinius (išskyrus dalį dabartinių Biržų ir Rokiškio raj., kur laisvės kovotojai veikė savarankiškai ir nepakluso centrinei vadovybei). LLKS įkūrimas – pasipriešinimo sąjūdžio centralizavimosi epogėjus. Į LLKS tarybą įėjo visų trijų Lietuvos teritorijoje veikusių laisvės kovotojų sričių atstovai. Iki tol renkami apygardų vadai tapo skiriami srities vadovybės, o srities štabo pareigūnai buvo skiriami LLKS tarybos prezidiumo.

Tačiau būtent 1949 – ieji ir tapo tais lemtingais metais, po kurių pasipriešinimo sąjūdis ėmė silpnėti. „Padėtį atskleidžia Jūros sr. Vado V. Ivanausko laiškas (1949 07 20), kuriame rašoma, kad srities apimtyje per 1949 m. žuvo 15 pareigūnų, iš kurių žemiausi turėjo tėvonijos vadų teises, Kęstučio apygardoje, kuri buvo stipriausia srityje, visose rinktinėse yra tik po vieną pareigūną, atitinkantį einamas pareigas. Vien birželio mėn. Kęstučio apygarda neteko 30 eilinių partizanų. Manoma, kad esant tokiam žuvimų skaičiui, per 7 – 8 mėnesius Kęstučio apygardoje nebeliks partizanų“⁶³. Ir tokia arba labai panaši padėtis buvo visų trijų sričių apygardose. Didelis žuvusiųjų laisvės kovotojų skaičius tik įrodo, jog kova tais metais vyko bekompromisė. Okupacinės valdžios civilinės ir represinės struktūros imdavosi vis naujų priemonių, kurių pagalba silpnindavo laisvės kovotojų techninę – materialinę bazę. Laisvės kovotojų rėmėjų ir tariamų rėmėjų trėmimai į Sovietų Sąjungos gilumą, kolūkių steigimas. Dalis gyventojų nebetikėjo laisvės kovotojų tikinimais apie greitai tarp Rytų ir Vakarų prasidėsiantį karą ir vangiai bei nenoriai rėmė pasipriešinimo dalyvius, žuvusiųjų laisvės kovotojų vietą užimti eilės pretendentų nesirikiavo. Galima daryti prielaidą, jog ir kai kurie kovotojai patys pavargo nuo nuolatinės psichologinės ir fizinės įtampos, šalčio, ligų, nuolatinio maisto stygiaus, sėdėjimo pasalose ir baimės pakliūti į pasalas, draugų žūčių ir artimųjų ilgesio. Padažnėjo išdavysčių tiek rėmėjų, tiek pačių laisvės kovotojų tarpe. Sovietinės represinės žinybos nusitaiko į LLKS tarybos, sričių ir apygardų vadovybę. Ankstesnis planas, per tokius agentus kaip J. Markulis laisvės kovotojus suvienyti po fiktyvaus ir saugumo kontroliuojamo centro

⁶³ *Laisvės kovų archyvas 13*, Kaunas, 1995. p. 14.

vėliava, nepavyko, todėl saugumo prioritetu tapo laisvės kovotojų vadovybė, be kurios, kaip manė saugumiečiai, pasipriešinimo sąjūdis nustos egzistavęs.

Būtent šiuo laikotarpiu (1949 – 1953 m.) ypač suaktyvėjo vidaus agentų ir specialiųjų grupių veikla. Laisvės kovotojų dokumentuose gausu perspėjimų (vidinis susirašinėjimas) apie provokatorių ir agentų veiklą, tačiau šie perspėjimai labiau panašūs į nuojautą, nei į rimtą kontržvalgybinę informaciją. Žinoma, naivu tikėtis, kad tokiomis sąlygomis pasipriešinimo sąjūdis dar galėjo imtis rimtų kontržvalgybinių priemonių. „Paskutiniai įvykiai verčia mus dar kartą priminti mūsų vadams ir kovotojams, kad kuo toliau, tuo daugiau priešas suranda vis naujus būdus pralįsti į mūsų širdis ir susprogdinti jas iš vidaus, mūsų pačių lietuvių rankomis. Gautomis iš Žemaitijos žiniomis, paaiškėjo, kad Šatrijos rinktinės Vadas kpt. Juozaitis kartu su savo štabu buvo grupės partizanų sušaudytas už neteisingos kovos linijos pravedimą. Įtartinas Šatrijos rinktinės Lėkarsto kuopos vadų ir kovotojų savivaliavimas, nes yra įtarimas, kad jie priešą buvo išprovokuoti“⁶⁴. Ši citata tik dar kartą atskleidžia, jog sovietinis saugumas naudojo labai platų spektrą operatyvinių kombinacijų. Jei minimas kpt. Juozaičio likvidavimas, jam pavaldžių kovotojų rankomis, iš tiesų yra sovietinių represinių žinybų spec. operacija, tai ši operacija atskleidžia visą kombinacijos esmę: sunaikinti kovotojus jų pačių rankomis. Juk saugumiečiai tikrai žinojo, kad už savavališką vado sušaudymą vykdytojais bus griežtai nubausti. Nors ir išaiškėtų, jog tai buvo sovietų saugumo provokacija, bet tikslas pasiektas: vadas ir keletas kovotojų likviduoti. Po tokių įvykių kovotojų tarpusavio pasitikėjimas tokiame dalinyje irgi būtų ne pats geriausias.

Kaip jau minėjau, sovietų saugumas, pasitelkęs specialiąsias grupes, stengėsi sunaikinti ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio vadovybę arba aukšto rango laisvės kovotojų vadus paimti gyvus. Kartais tokios specialios agentų smogikų operacijos pasibaigdavo ne tik laisvės kovotojų vadovybės areštu, bet ir užverbavimu tolimesniam „darbui“ specialiosiose grupėse. Kaip pavyzdį galima pateikti operaciją, kuri įvyko 1951 m. gruodžio 20 dieną. Jos metu buvo paimti gyvi Vytauto apygardos vadas Bronius Kalytis – Siaubas ir tos pačios apygardos būrio vadas Mykolas Urbonas – Liepa. Abu laisvės kovotojų vadai buvo užverbuoti ir pradėjo veikti kaip agentai smogikai specialiojoje grupėje, kurios vienas iš tikslų buvo paimti gyvą LLKS Rytų Lietuvos srities vadą Joną Kimštą – Žalgirį, Žygūną ir panaudoti jį tolimesnėse sovietų saugumo operatyvinėse kombinacijose. Apie tai, jog tokios operacijos, kuriose veikė specialios grupės ir jose buvo aukšto rango laisvės kovotojų vadų, buvo sėkmingos (dažniausiai) liudija viena iš operacijų, kurios metu specialioji grupė buvo susitikusi su Vytauto apygardos būrių laisvės kovotojais ir dalyvavo sąskrydyje (yra net tą faktą įamžinusi fotografija). Būtent to susitikimo metu Bronius Kalytis –

⁶⁴ *Laisvės kovų archyvas 13*, Kaunas, 1995. p. 25.

Siaubas (MGB agentas Ramojus) skiriamas LLKS Rytų Lietuvos srities štabo viršininku, o srities žvalgybos viršininku paskirtas kitas MGB agentas S. Šimkus – Klajūnas (agentūrinis slapyvardis Šturmas, buvęs „sribas“). Po šio susitikimo J. Kimštas – Žalgiris, Žygūnas agentų buvo įkalbėtas tariamai inspektuoti laisvės kovotojų būrius, veikiančius kitose apylinkėse, ir pakeliui sulaikytas. Šią MGB operaciją įvykdė S. Šimkus (agentas Šturmas) ir B. Kalytis (agentas Ramojus). Atsidūręs sovietiniame saugume, Žalgiris – Žygūnas palūžo ir ėmė išdavinėti savo buvusius bendražygius, net pats asmeniškai dalyvavo kai kuriose saugumo suplanuotose operacijose prieš laisvės kovotojus kaip vedlys. LLKS Rytų Lietuvos srities vadas tapo MGB agentu slapyvardžiu Jurginas. Ši sovietinio saugumo operatyvinė kombinacija ir buvo pirmas žingsnis infiltruojant savo agentus į laisvės kovotojų struktūrų štabus Rytų Lietuvoje, tokiu būdu perimant vadovavimą į savo rankas.

4.2. Agentų smogikų ir specialiųjų grupių įsitvirtinimo ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio vadovaujančių struktūrų štabuose istorinis vertinimas

Taigi 1949 – 1953 m. išdavysčių ir specialiųjų grupių veiklos metas. Šiuo laikotarpiu veikė: „1950 -1953 m. – 2centrinės ir 4 periferinės specialiosios grupės (iš viso 77 agentai)“⁶⁵. Faktinės medžiagos apie agentų smogikų veiklą šiuo laikotarpiu tikrai pakanka. Praktiškai visi istorikai, rašę apie pokario kovas, sutinka su tuo, jog paskutinis centralizuotos kovos etapas vyko tarp laisvės kovotojų ir specialiųjų grupių agentų smogikų, kurie, daugiausiai, užverbuoti buvę pasipriešinimo sąjūdžio dalyviai. Daug šia tema rašė A. Anušauskas, M. Pocius, taip pat S. Norbutas, A. Malinauskaitė, D. Kuodytė, K. Kasparas, N. Gaškaitė. „1951 m. rugpjūčio 1 – 1952 m. sausio 15 d. 2 – N valdybos ir MGB sričių valdybų šešios specialiosios grupės (78 smogikai) įvykdė 99 agentūrines kombinacijas, jų metu 43 partizanai buvo nužudyti (iš viso Lietuvoje tada žuvo 205 partizanai) ir 16 suimta“⁶⁶. 43 laisvės kovotojų likvidavimas iš 205 per tą laikotarpį žuvusių, tik parodo specialiųjų grupių efektyvų panaudojimą. 1949 – 1953 m. sovietams galutinai pavyko palaužti centralizuotą pasipriešinimą. Ir šitą jie padarė agentų, vidaus agentų, agentų smogikų pagalba. Praktiškai visose represinių žinybų operacijose, kurios baigdavosi tėvonijų, rajonų, rinktinių, apygardų ar sričių vadovybės likvidavimu ar sulaikymu, buvo naudojamos specialiosios grupės ir užverbuoti buvę laisvės kovotojai arba vidaus agentai. Ši slaptų sovietinio saugumo bendradarbių kategorija taip pat veikė efektyviai. Betarpiškai bendradarbiaudami su specialiosiomis grupėmis, karinėmis – čekistinėmis grupėmis ar veikdami pavieniui, padarė nemažai nuostolių ginkluotam pasipriešinimo sąjūdžiui šiose chronologinėse ribose. Tikriausiai, „garsiausi“ vidaus agentai, tai poetas K. Kubilinskas – Varnas ir A. Skinkys – Rytas, kurių pagalba MGB kovo 7 d. sunaikino Dainavos apygardos bei Kazimieraičio rinktinės štabo bunkerius Kalesnykų miške (Alytaus raj.). Šios operacijos metu buvo nukauti penki laisvės kovotojai, iš kurių vieną (B. Labėną – Kariūną, laikinai ėjusį Dainavos apygardos vado pareigas) nušovė patys vidaus agentai. Kontrpriemonių tokioms profesionaliai saugumiečių suplanuotoms operacijoms, su vidaus agentų panaudojimu, laisvės kovotojai praktiškai neturėjo. Kartais tekdavo pasikliauti vien nuojauta, išlavinta per ilgą veikimą griežtos konspiracijos sąlygomis. Kaip pavyzdį to, jog vidaus agentų „darbas“ buvo itin konspiratyvus, o laisvės kovotojams tekdavo pasikliauti savo nuojauta, norėčiau pateikti vieną faktą iš sovietinių represinių žinybų dokumentų. 1952 m. rugsėjo mėnesį,

⁶⁵ Pocius. Mindaugas. *Ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944 – 1953 m (I dalis)*. Interaktyvus. [Žiūrėta 2013 m. rugpjūčio 9 d.]

http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Nusikaltimai/Ginkluotos%20rezistencijos%20slopinimas/M.%20Pociaus%20tyrimas/M.%20Pociaus%20tyrimas%202008_04.pdf, p. 19.

⁶⁶ Anušauskas. Arvydas. *Teroras. 1940 – 1958 m*. Vilnius: Versus Aureus, 2012. p. 191.

Dotnuvos raj. (dabartinis Kėdainių raj.) karinė – čekistinė grupė, tikrindama agentūros informaciją, aptiko vyro lavoną, kurį liudininkai atpažino kaip veikiantį laisvės kovotoją, tačiau išaiškėjo, jog „...tai buvo vidaus agentas slapyvardžiu „Lesnij“⁶⁷, kurį nušovė P. Prūsaitis – Lapė, įtaręs pastarąjį tuo, jog šis bandė jį nuuodyti (turimas omenyje spec. preparatų panaudojimas). Šis faktas parodo ir tai, jog apie vidaus agentų veiklą, o juo labiau tokių agentų pažinimą asmeniškai, informacijos turėjo tik operatyvinis saugumo darbuotojas, užverbavęs asmenį tokiai veiklai. Tačiau negalima teigti, jog specialiosios grupės, veikdamos prieš laisvės kovotojus, nepatirdavo nesėkmių. Būta ir tokių operacijų, kurias galima pavadinti žlugusiomis. Jų metu agentai – smogikai būdavo demaskuojami ir nukaunami. Viena iš tokių specialiosioms grupėms nesėkmingų operacijų įvyko Užvenčio apylinkėse (Kelmės raj.). 1952 m. čia veikė vieni iš paskutiniųjų Žemaičių apygardos, Šatrijos rinktinės, Dubysos tėvūnijos kovotojai. Šią laisvės kovotojų grupę „medžiojo“ MGB specialioji grupė. Svarbiausias agentų – smogikų tikslas buvo Dubysos tėvūnijos vadas J. Jankauskas – Audronis. 1952 vasario mėn. MGB agentės specialiaisiais preparatais apsvaigino vieną iš Dubysos tėvūnijos kovotojų P. Bielskį – Arą, kuris, kai atsigavojau buvo sovietinio saugumo rankose ir buvo užverbuotas. Vaikščiodamas su specialiąja grupe, buvęs laisvės kovotojas Aras, išdavė keletą galimų buvusių bendražygių buvimo vietų ir pats asmeniškai nušovė vieną iš kovotojų, atėjusį į susitikimą su provokatoriais. Tačiau „... 1952 m. balandžio 18 d. su agentais smogikais Beržu ir Maskva susitiko su Dubysos tėvūnijos vadu Jonu Jankausku – Audroniu, pokalbio metu nušovė jį lydėjusius agentus ir pasidavė partizanams. Bandytas ištrūkti iš MGB nagų P. Bielskiui baigėsi tragiškai. Jis partizanų Karo lauko teismo nuosprendžiu buvo sušaudytas“⁶⁸.

1953 m. veikė net keturių rinktinių (Lukšos, Tigro, Liūto, Vaižganto), trijų apygardų (Dainavos, Vyčio, Vytauto), ir srities štabai (Karaliaus Mindaugo), kuriuos sudarė užverbuoti laisvės kovotojai, jų tikslas buvo sunaikinti tokiam „štabui“ pavaldžius likusius kovotojus, net neįtarusius, jog vadovybė - MGB provokatoriai. Centralizuotos kovos pabaigą galima laikyti (simboliškai) 1953 m. gegužės 30 d., kai Šimkaičių miške (Jurbarko raj.) buvo sulaikytas LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas, generolas J. Žemaitis – Vytautas, kurio štabavietę išdavė J. Palubeckas – Simas, paimtas gyvas per agentų smogikų įvykdytą spec. operaciją. Ilgiausiai, kaip centralizuotas laisvės kovotojų vienetas, išsilaikė Žemaičių apygarda, kurios ilgametis vadas V. Montvydas – Žemaitis ir jo adjutantas B. Alūza – Bedalis žuvo 1953 m. rugpjūčio 23 d. Varnių apylinkėse (taip pat išduoti sovietinio saugumo informatoriaus).

⁶⁷ *Partizano Juozo Baliūno – Ryto prisiminimai „Partizano keliu“*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012. p. 185.

⁶⁸ Kuršėnai. Malinauskaitė. Aurelija., *Partizaninis judėjimas 1944 – 1953 m.* Klaipėda, 2003. p. 143 – 144.

Šiose chronologinėse ribose (1949 – 1953 m.) agentų smogikų specialiųjų grupių įvykdytos spec. operacijos, daugumoje istorinių monografijų, vertinamos per etinę prizmę. Naudojami tokie žodžiai, kurie skaitytoją iš karto turėtų nuteikti negatyviai, šie žodžiai turi tam tikrą potekstę: klastingai, niekšišškai, nužudė (nors rašoma apie ginkluotą kovotoją). Niekas neabejoja, kas šioje kovoje buvo teisus, tačiau gal nereikėtų vartoti tokių epitetų, kurie tam tikrus agentų smogikų veiksmus daro panašius į kriminalinius nusikaltimus, o ne į represinių struktūrų darbuotojų paruoštas spec. operacijas (tikrai neabejoju, jog ir kriminalinių nusikaltimų šiose spec. operacijose buvo). Dažnas mokslininkas įtariai vertina NKVD – MGB archyvinčius dokumentus, abejoja jų patikimumu, tačiau beatodairiškai jais remiasi ir cituoja, kai tik tie dokumentai gali padėti sustiprinti vieną ar kitą teiginį, kurį deklaruoja pats autorius. Pavyzdžiu galėtų būti A. Anušausko citavimas vieno archyvinio dokumento (raporto), kuriame ltn. Rimkevičius piktinasi Sokolovo agentų smogikų paruošimo metodais. Ltn. Rimkevičius teigia, jog agentai smogikai buvo mokomi ypatingo žiaurumo, per spec. operacijas be reikalo žūdydavo civilius liudininkus ir t. t. Nenoriu teigti, kad šiame raporte ltn. Rimkevičius meluoja, bet negalima atmesti ir versijos, jog tokiu būdu leitenantas paprasčiausiai nori užimti Sokolovo vietą. Dauguma mokslininkų būtent ir akcentuoja agentų smogikų žiaurumą, pateikia tokius pavyzdžius, kuriuose agentai smogikai peržengia visa žmogiškumo ribas. Tačiau kyla klausimas, jei visos specialiosios grupės naudojo tokias žiaurias priemones, tai kaip tos grupės galėjo apsimesti veikiančiais laisvės kovotojais, jei pastariesiems nebuvo būdingas toks elgesys su civiliais gyventojais? Manau, kad atsakymas yra toks: agentai smogikai vykdė tuos žiaurius nusikaltimus, apie kuriuos rašo dauguma istorikų, bet tai, greičiausiai, būdavo išimtis, o ne taisyklė.

Pirmaisiais metais po 1990 –ųjų kovo 11 – tos lietuviškoje istoriografijoje vyravo labai romantizuotas požiūris į laisvės kovas ir į ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio dalyvius, tačiau šį nekritišką požiūrį galima suprasti: nepriklausomybės džiaugsmas ir euforija. Bet kai toks nekritiškas požiūris išlieka praėjus 20 metų po nepriklausomybės atgavimo, tai pradeda kelti susirūpinimą: „Vytautas Ališauskas. Šiandien turi būti visiškai aiškiai pasakyta, kad partizanai yra herojai ir jokių šnekų čia negali būti. Kiekvienas kitas, kas sako kitaip... Nerijus Šepetys. ... kalba antivalstybiškai“⁶⁹. Tai citata iš LGGRTC (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro) specialiųjų tyrimų skyriaus seminaro diskusijos tema: „Partizanų valdžia – istorinė realija ar teisinė fikcija?“ Toks požiūris vis dar labai populiarus lietuviškoje istoriografijoje. Žinoma, kiekvienas žmogus turi teisę į savo nuomonę ir tam tikro įvykio ar fakto vertinimą, tačiau tai neturėtų būti savo nuomonės primetimas ar draudimas mąstyti kitaip. Mokslininkas neturėtų tapti

⁶⁹ Gailius. Bernardas. *Partizanai tada ir šiandien*. Vilnius: Versus Aureus, 2006. p. 8.

valstybinės politikos ir valdžios „kurso“ įkaitu. Nes mokslininko misija – nustatyti objektyvią tiesą (kiek tai apskritai įmanoma). Manau, kad mokslininkai turėtų labiau akcentuoti pačią specialiųjų grupių veiklą, o ne tokius faktus kaip premijų gavimas už laisvės kovotojų likvidavimą, pasilinksminimai Kauno ir Vilniaus konspiraciniuose butuose. Agentais smogikais tapę pasipriešinimo dalyviai išdavė savo idealus, už kuriuos kovojo, savo ginklo draugus, gal net nukovė juos, bet negalima teigti, kad visų jų motyvas buvo tik pinigai ir lėbavimas. Žmonės, net ir išdavę Tėvynę, turi kažkokių motyvų, kurių, galbūt, mes niekada nesužinosim, o jei ir sužinosim, tai nesuprasim. Jie išdavikai, bet tokio įvertinimo ir pakanka. Žmogus, su ginklu rankose, ne vienerius metus kovojęs prieš vieną galingiausių to meto valstybių ir jos represinį aparatą, mąsto šiek tiek kitaip nei mes, ir jo veiksmus bei motyvus kartais labai sunku suprasti, dažnai jie atrodo net neįtikėtini. „Ištisą romaną galima būtų parašyti apie paskutiniųjų Birutės rinktinės partizanų žūtį Kelmės rajone. 1955 m. suimti broliai Ignas ir Eugenijus Kybartai. Jie pasirašė ir buvo išleisti ieškoti savo brolio Vytauto ir besislapstančio buv. Kęstučio apygardos vado Justo – K. Labanausko. Birželio 17 d., sutikę Justą, broliai džiaugiasi apgavę saugumą. Nežinia ko pastūmėtas, Justas prisistato į Kelmės MGB skyrių, užsiverbuoja, po keletos dienų nušauna Vytautą Kybartą, vėliau ir kitus du brolius“⁷⁰. Ši citata tik dar kartą parodo, jog tas pats žmogus gali pasiaukojančiai, negailėdamas gyvybės kovoti su okupantais, o vėliau išduoti savo draugus, su kuriais ilgus metus dalinosi duonos kriaukšle, rengė pasalas ir ne kartą žvelgė mirčiai į akis. Tai žiaurios, protu nesuvokiamos išdavystės, kurių negalima atleisti ir racionaliai paaiškinti. Nors gali būti, jog jokio racionalaus išdavystės motyvo ir nebuvo.

⁷⁰ *Laisvės kovų archyvas 13*, Kaunas, 1995. p. 16.

5. AGENTAI SMOGIKAI GINKLUOTO PASIPRIEŠINIMO SOVIETAMS BAIGIAMOJOJE FAZĖJE (1954 – 1959)

5.1. 1954 – 1959 m. necentralizuoto pasipriešinimo sovietams chronologinių ribų apžvalga

Didžioji dauguma mokslininkų, rašiusių apie ginkluota pasipriešinimą pokaryje sovietams, koncentruojasi ties 1944 – 1953 m. chronologinėmis ribomis, kada vyko centralizuotas pasipriešinimas okupantams. Tai klasikinis laisvės kovų Lietuvoje datavimas. Apie šį laikotarpį tikrai pakankamai nemažai parašyta. Tie devyneri metai ginkluotos atsispindi sovietinių represinių žinybų dokumentuose, laisvės kovotojų dokumentuose, yra dar gyvų liudininkų, kurių liudijimais vienaip ar kitaip galima remtis. Tačiau ginkluotas pasipriešinimas 1953 m. nesibaigė, jis tęsėsi iki 7 dešimtmečio vidurio. Su mano rašoma tema tai susiję labai konkrečiai: agentų smogikų specialiosios grupės Lietuvoje veikė iki 1959 m. „MVD 1954 m. sausio 1 d. duomenimis, ginkluotos rezistencijos dalyvių sumažėjo iki 122. Pusė jų slapstėsi Šilalės, Obelių, Biržų, Pandėlio, Kėdainių, Smėlių, Ukmergės, Priekulės, Plungės, Tauragės ir Kelmės rajonuose“⁷¹.

Jei MVD duomenys tikslūs, tai Lietuvoje 1954 m. dar veikė 122 laisvės kovotojai. Tai jau nebuvo centralizuoto pasipriešinimo dalyviai, kurių veiksmai realiai darytų didelę žalą okupantui. Kovotojai daugiausiai veikė pavieniui ir tik retais atvejais didesnėmis grupėmis. Sovietinėms represinėms žinyboms buvo garbės reikalas sunaikinti paskutinius kovotojus, kaip didžiulio pasipriešinimo okupantams, trukusio devynerius metus, palikimą. Prieš likusius kovotojus vėl buvo panaudoti agentai – smogikai ir iš jų sudarytos specialiosios grupės.

1954 m. veikė 35 agentai – smogikai. Ryšių tarp laisvės kovotojų praktiškai nebuvo. Galima daryti prielaidas, kad beveik kiekvienas kovotojas ar kovotojų grupė tikėjo, jog jie vieninteliai. Tokiomis sąlygomis specialiosioms grupėms veikti buvo ypač paranku: labai maža tikimybė, kad jų grupė bus išaiškinta kaip legendizuota grupė. Žinoma, laisvės kovotojus susekti ir likviduoti irgi buvo gana sunku. Išlikę kovotojai darėsi atsargesni, vengė kontaktų, turėjo mažiau ryšininkų, vaikščiojo tik su trumpaisiais ginklais arba slėpė ginklus po drabužiais, nevilkėjo uniformų ir t.t. specialiųjų grupių kovos metodai nesikeitė: buvo ieškoma kontaktų su laisvės kovotojais ir, susitikus su jais, jie sulaikomi arba likviduojami, kai kuriais atvejais specialioji grupė ar agentas smogikas nustatydamas tikslią kovotojo bazavimosi vietą ir duomenis perduodavo represinių žinybų operatyvininkams, kurie prieš kovotoją panaudodavo operatyvinę – karinę grupę ir kovotojas taip pat būdavo likviduojamas arba sulaikomas. Likusių laisvės kovotojų veikimas

⁷¹ Anušauskas. *Arvydas. Teroras. 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus Aureus, 2012. p. 195.

buvo sudėtingas. Lietuvoje jau buvo įsigalėjusi kolūkinė sistema, todėl pasunkėjo kovotojų materialinė padėtis bei galimybė įrengti slėptuves ir slapstytis ūkininkų ūkiuose. Sovietinė sistema pamažu ėmė įsigalėti visose to meto visuomenės srityse. Vengiantys tarnybos okupacinėje kariuomenėje nebesirinko laisvės kovotojo kelio, augo karta, kurios protas buvo „įspraustas“ į ideologinius rėmus jau mokyklos suole. Po Stalino mirties švelnėjo ir sovietinės valstybės represijos nelojaliųjų režimui atžvilgiu: atsisakyta masinių gyventojų trėmimų, kai kuriais atvejais amnestuoti politiniai kaliniai, saugumiečiams tardymo metu nebeleista taikyti „fizinio poveikio“ priemonių (t.y. kankinimų) ir t. t. Toks režimo „atšilimas“ komplikavo likusių laisvės kovotojų padėtį, nes masinių represijų nebuvimas skatino gyventojus laikytis pasyvios taktikos režimo atžvilgiu ir neberemti likusių ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio narių, dar su ginklu rankose kovojusių prieš sovietinę okupaciją. Sovietinis saugumas ne tik naudojo specialiąsias grupes prieš likusius laisvės kovotojus, bet ėmėsi ir neginkluotos kovos formų, kurios jau buvo patikrintos praktikoje, - paskelbta amnestija. Jos pagalba buvo norima likusius kovotojus išsivilioti iš miško. Tai padaryti buvo stengiamasi per jų artimuosius, kaimynus, pažįstamus, kurie turėjo įteigti, jog ginkluota kova – beprasmiška. Kai kada tai pavykdavo. Kaip pavyzdį galima pateikti Juozo ir Izidoriaus Streikų bei Vlodo Krasausko istoriją. Paskutinieji Vytauto apygardos, Lokio rinktinės kovotojai legalizavosi 1958 m. liepos 18 dieną, gavę saugumiečių garantijas, jog teisiami nebus. Tačiau 1961 m. visi trys buvo suimti, o 1962 m. nuteisti. Juozas Streikus buvo nuteistas mirties bausme, o Izidorius Streikus ir Vladas Krasauskas – 15 metų laisvės atėmimo bausme.

1959 m. sovietinės represinės žinybos naudojo 13 agentų – smogikų, kurių paskutinė operacija prieš laisvės kovotojus buvo Šilalės rajone, kurios metu nukauti paskutiniai Kęstučio apygardos kovotojai P. Oželis – Jaunutis ir F. Urbonas – Algirdas. Buvusių agentų smogikų tolimesnis likimas nevienareikšmis. Vieni iš jų tapo kadriniais sovietinio saugumo darbuotojais, kiti už tariamus ar tikrus nusikaltimus papuolė į laisvės atėmimo vietas. Treti taip ir neatsikratė dvigubo agento šleifo ir „žaidė“ šį „žaidimą“ iki galo. Toks buvo agentas smogikas Rudolfas Ottingis – Kirvis. Šį buvusį agentą smogiką sovietų saugumas jau nuo 1953 m. pradėjo ruošti užduoties vykdymui V. Vokietijoje. Tačiau, atsidūręs gimtinėje, Kirvis, jau tapęs agentu Balandžiu, apie 1960 – uosius metus pasidavė V. Vokietijos kontržvalgybininkams ir pasitraukė iš sovietino saugumo „žaidimo“.

Po 1960 – ūjų metų Lietuvoje dar slapstėsi 8 ginkluoti kovotojai, kurie nevykdė jokių karinių operacijų prieš okupantus. Šių kovotojų paieškoje agentai – smogikai nebuvo naudojami, jų ieškojo MVD ir KGB agentai bei operatyviniai darbuotojai. Į paskutiniuosius laisvės kovotojus sovietinis saugumas jau nebežiūrėjo taip rimtai, nes jokios realios grėsmės jie nebekėlė. Dažniausiai šių kovotojų pavardės buvo randamos Sovietų Sąjungos kriminalinių nusikaltėlių paieškos

suvestinėse. Manoma, kad paskutinis kovotojas, žuvęs su ginklu rankose, tai Žemaičių apygardos, Kardų rinktinės, Salantų kuopos kovotojas P. Končius – Adomas, kuris buvo nukautas 1965 m. liepos 6 (13?) d. Kretingos rajone, Didžiųjų Žalimų kaime, P. Drungėlos sodyboje.

5.2. Mitinių herojų kulto problema lietuviškoje istoriografijoje

Praktiškai visose istoriniuose monografijose, skirtose laisvės kovoms, užsimenama apie paskutinius kovotojus, tačiau detaliau šis laikotarpis (1954 – 1959 m. ir vėliau) nenagrinėjamas. Šiam laikotarpiui objektyviau ištyrinėti trūksta medžiagos. Mokslininkai gali remtis tik sovietinių represinių žinybų dokumentais, kuriuose sausa informacija (jei ji teisinga). To laikotarpio kovotojai jokios dokumentacijos nevedė (nebent dienoraštis), tad apie laisvės kovotojų veiklą trūksta faktinės informacijos. Daugiausiai apie agentų smogikų veiklą šiuo laikotarpiu (1954 – 1959 m.) rašė A. Anušauskas, M. Pocius ir N. Gaškaitė. Išanalizavus jų pateiktą medžiagą, galima sutikti su tuo, jog 1954 – 1959 m. pagrindinė jėga, kovojusi su likusiais laisvės kovotojais, buvo agentai – smogikai ir iš jų sudarytos specialiosios grupės. Kiek šios grupės per 1954 – 1959 m. laikotarpį nukovė laisvės kovotojų tiksliai nėra žinoma. A. Anušauskas ir M. Pocius teigia, kad per 1945 – 1959 m., pagal išlikusius dokumentus, galima nustatyti tik apytikrius ginkluotam sąjūdžiui padarytus nuostolius: apie 500 nukautų laisvės kovotojų ir 60 nužudytų civilių. Kiek žmonių (civilių, laisvės kovotojų, rėmėjų, ryšininkų) specialiosios grupės naudojo savo operatyvinėse kombinacijose ir tardė, taip pat tiksliai nėra žinoma, bet manoma, kad apie tūkstantį. Galima daryti prielaidas, kad didžioji dalis nuostolių, specialiųjų grupių padarytų ginkluotam pasipriešinimo sąjūdžiui ir aktyviems jo rėmėjams, buvo padaryti 1950 – 1959 m., t.y. laisvės kovų baigiamojoje stadijoje. „Specialiųjų grupių pagalba minėtu laikotarpiu įvairiu metu MGB suimdavo, sunaikindavo nuo 10 iki 70 procentų visų suimtų ar sunaikintų partizanų, o tai padarė žymių nuostolių ginkluotajai rezistencijai“⁷². Tačiau, kaip pripažįsta pats autorius, tai tik apytikriai matematiniai apskaičiavimai. Nors daugumoje monografijų, skirtų pokario laisvės kovoms, bandoma specialiosioms grupėms priskirti daugumą nusikaltimų, įvykdytų tuo laikotarpiu. „Būtent specialiosios grupės leido kompromituoti rezistenciją – priskirti jai visus smogikų ir saugumiečių nusikaltimus. Kiekvienas nužudymas ar plėšimas buvo priskiriamas partizanams. Taip buvo siekiama dviejų tikslų: paslėpti MGB įvykdytų nusikaltimų pėdsakus ir pasinaudoti galimybe iš karto arba ateityje (jau nuslopinus rezistenciją) formuoti neigiamą partizanų įvaizdį.“ Konkrečių įrodymų nepateikia nė vienas mokslininkas. Labai dažnai panašūs teiginiai, tai selektyviniu pagrindu apdorota medžiaga. Kitaip tariant, tyrinėtojas, atrinkdamas jo nuomonę patvirtinančius faktus, visai nekreipia dėmesio į jo nuomonei prieštaraujančius, o kartais net paneigiančius ją, faktus. Kaip pavyzdį galima pateikti

⁷²Pocius, Mindaugas. *Ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944 – 1953 m (I dalis)*. Interaktyvus. [Žiūrėta 2013 m. rugpjūčio 9 d.]

http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Nusikaltimai/Ginkluotos%20rezistencijos%20slopinimas/M.%20Pociaus%20tyrimas/M.%20Pociaus%20tyrimas%202008_04.pdf, p. 23

sovietinių represinių žinybų archyvus, kuriais mokslininkai pasitiki ir naudojami, kai kalba eina apie trėmimų mastą Lietuvoje ir pan., tuo tarpu tais pačiais archyvais pradama abejoti, kai ten nerandama konkrečių įrodymų apie specialiųjų grupių keliamus uždavinius specialiai žudyti civilius ir taip sukompromituoti ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį.

Šis laikotarpis, kaip jau minėjau, ypač mažai nagrinėtas lietuviškoje historiografijoje. Archyvinės medžiagos trūkumas paskatino tyrinėtojus, tam tikra prasme, sukurti mitinių herojų kultą. Turiu omenyje vieną iš paskutiniųjų laisvės kovotojų A. Kraujelį – Siaubūną, žuvusį 1965 kovo 17 dieną. Niekas neabejoja šio kovotojo ryžtu iki galo kovoti su okupantu ir jo drąsa bei pasiaukojimu. Šis vienas iš paskutiniųjų kovotojų, kai kurių istorikų monografijose, išskyla kaip liaudies padavimų ar nuotykiinių romanų herojus. Faktinės medžiagos trūkumą arba kartais net visišką jos nebuvimą kompensuoja tariamų ar tikrų liudininkų atsiminimai. Laisvės kovotojas net ima kalbėti romantizmo epochos rašytojų herojams būdinga kalba: „Pamatęs, kad gyvam pasitraukti nepavyks, Kraujelis užlipo ant trobos aukšto. Taręs žmonai: „Aš laisvės nesulauksiu, bet žmonės sulauks.“, nusišovė“⁷³.

A. Kraujelis – Siaubūnas nuo 1952 metų slapstėsi vienas (iki pat savo žūties). Tai, jog kovotojas prisislaptė 13 metų, tik įgalina daryti prielaidas, jog Siaubūnas iki galimo minimumo apribojo savo kontaktus (su ryšininkais taip pat) ir tuo labiau nesiėmė jokių akcijų prieš okupantus ar lojalius režimui gyventojus. Todėl truputį keista skaityti N. Gaškaitės teiginį: „Vytauto apygardos partizanas Antanas Kraujelis, likęs vienas, slapstėsi Utenos rajone. Kartais kokiam ypač negailestingai skriaudžiančiam žmones kolchozo pirmininkui dar parašydavo perspėjamąjį laišką“⁷⁴. Labai abejotinas teiginys, greičiausiai, patys kolūkiečiai sukurdavo tokį laiškėlį, kad pagasdint pirmininką, ir tą darydavo laisvės kovotojo vardu. Juk yra didelė tikimybė, kad Siaubūnas, dar nežuvęs, Utenos krašte buvo savotiškas mitinis herojus. Tuo tarpu tokių herojų kūrimas tikrai nėra profesionalų prerogatyva. Profesionalas kiek galima objektyviau, apolitiškai turėtų žvelgti į istorinius faktus ir stengtis sumažinti „baltų dėmių“ kiekį istorijos smoksle, ypač kontraversiškumu pasižyminčiuose laikotarpiuose. „Ne mes okupavome – mus okupavo, ne mes okupantui, o mums okupantas primetė žiaurais žaidimo taisykles, tačiau vis dėlto negalime paneigti fakto, kad pokario metais buvo pralietas ne tik kolaborantų, bet ir nekaltų tautiečių kraujas. Tai nagrinėjama kol kas tik nepublikuojamuose moksliniuose darbuose, tuo tarpu visuomenei bandoma įteigti, kad kraują liejo ne rezistentai, bet kažkokios saugumiečių inspiruotos smogikų grupės. Jausdamas atsakomybę, galiu tvirtinti, kad ne mažiau 90 proc. miškiniams priskiriamų aukų būtent

⁷³ Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija. 1944 – 1953 metais*. Vilnius: Aidai, 2006. p. 142.

⁷⁴ Ten pat, p. 141.

ir žuvo nuo miškinių rankos“⁷⁵. Tik kritiškas požiūris į mūsų pačių istoriją privers nusiimti rožinius akinius, kuriuos mums taip primygtinai bruka politinis angažuotumas bei baimė pažvelgti į tam tikrą istorinį laikotarpį su visais jam būdingais atributais: didvyriškumu ir niekšybe, pasiaukojimu ir išdavystėmis, drąsa ir baime.

Būtent toks laikotarpis yra pokario laisvės kovų istorija. Šis istorinis tarpsnis yra svarbus mūsų visuomenei. Gal todėl visuomenėje gajūs mitai apie pokarį ir pagrindinius to istorinio laikmečio veikėjus: laisvės kovotojus ir okupantus, vietinius kolaborantus. Šie mitai mūsų galvose gyvuoja dar nuo sovietmečio, kai laisvės kovotojai buvo vadinami „banditais“, kurie žudė nekaltus gyventojus, visi buvo „imperialistinių“ valstybių agentai bei karo metu tarnavę vokiečių okupacinei valdžiai. Okupantai buvo ne kas kitas, o socialistinio „rojaus“ nešėjai. Tokie ir panašūs mitai vis dar gyvi. Tačiau jau 20 metų yra kuriamas kitas mitas, kuriuo norima pakeisti sovietinį. Tas mitas kuriamas norint iki blizgesio nušveisti laisvės kovotojo mundurą, nors daugumai aišku, jog karas - purvinas dalykas. Ir kare, ypač partizaniniame, būna visko. Tokiame kare nėra fronto linijos, kartais net neaišku kas savi, o kas svetimi. Ir labai dažnai tokiame kare nukenčia tie, kurie nekariauja, jie tiesiog nori gyventi, dirbti, auginti vaikus. Idealizuota istorija – kraštutinumai, kurio galima ir reikia vengti. Vienintelis būdas tą padaryti, tai pakantumas kito nuomonei, sveika kritika ir beaistris žvilgsnis į praeitį.

⁷⁵ *Laisvės kovotojų prisiminimai VII dalis/ 2 knyga*. Vilnius, 2010. p. 5.

6. UPA SUSIFORMAVIMO ISTORINĖS APLINKYBĖS VAKARŲ UKRAINOJE 1918 – 1942 m.

Norint detaliai išsiaiškinti ukrainietiškosios UPA* fenomeną, reikėtų padaryti trumpą ekskursą į istoriją. Būtent praeityje išryškėja šios organizacijos susiformavimo prielaidos.

Tautinė idėja Ukrainoje pradėjo formuotis, kaip ir daugelyje Rytų ir Vidurio Europos tautų, dar XIX a. viduryje. Tautinės idėjos šaukliu tapo garsus ukrainiečių poetas T. Ševčenka, kurio kūrybai būdingas romantizmas, praeities, tikroviškos ar mistifikuotos, šlovinimas. Vienu iš pirmųjų tautinės ukrainiečių valstybės ideologu buvo D. Doncovas⁷⁶, buvęs socialistas, kilęs iš Rytų Ukrainos, kuris padėjo pamatus ukrainiečių integraliam nacionalizmui, teigęs, jog absoliučia vertybe yra tauta, kurios galutinis tikslas – valstybės sukūrimas.

Dabartinės Ukrainos teritorija XIX a. viduryje priklausė dviem imperijoms: Rusijos (priklausė dabartinė Pietryčių, Centrinė Ukraina ir dalis Volynės), Austrių – Vengrijos (priklausė Galicija ir dalis Volynės (dalis dabartinės Vakarų Ukrainos)). Galima teigti, jog būtent toje dabartinės Ukrainos dalyje, kuri priklausė Austrių – Vengrijai, ir pradėjo bręsti ir formuotis tautinės ukrainiečių valstybės idėja. „... Austrijos Galicijoje ukrainiečiai balsavo parlamentiniuose rinkimuose, kūrė legalias politines sąjungas ir legaliai spausdino gimtąją kalbą. Demokratinė politika sukūrė šiuolaikinę tautinę tapatybę Habsburgų domeno viduje ir žmonių balsavimo teisę į tokių valstiečių tautų, kaip ukrainiečių, rankas įdavė galingą įrankį.“⁷⁷

Po Pirmojo pasaulinio karo subirėjus Rusijos ir Austrių – Vengrijos imperijoms, ukrainiečiams atsirado palanki proga įgyvendinti tautinės valstybės idėją. Ši idėja buvo įgyvendinta: 1918 m. sausio 22 d. įkurta Ukrainos Liaudies Respublika (toliau ULR) su sostine Kijeve. Tų pačių metų lapkričio 9 d. Lvove įkurta Vakarų Ukrainos Liaudies Respublika (toliau VULR). Abi valstybės susidūrė su grėsmingais ukrainietiško valstybingumo priešais: VULR – su lenkais, ULR – su bolševikais, bandančiais atkurti Rusijos imperiją, tik jau po Raudona vėliava. 1919 m. sausio mėn. abi respublikos net tampa viena valstybe, bent jau formaliai. Tų pačių metų birželio mėn. VULR kariuomenė, spaudžiama lenkų pajėgų, persikėlė per Sbručės upę, žymėjusią buvusią Rusijos – Austrių – Vengrijos imperijų sieną. Taip VULR nustojo egzistuoti ir jos žemes prisijungė valstybingumą atgavusi Lenkija. Šioje nuožmioje kovoje žuvo apie 15 000 ukrainiečių ir apie 10 000 lenkų⁷⁸.

⁷⁶ Частиї. Руслан. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность*. Харьков: Фолио, 2007. p. 10 – 11.

⁷⁷ Snyder. Timothy. *Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija. 1569 – 1999*. Vilnius: Mintis, 2008. p. 151.

⁷⁸ Частиї. Руслан. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность*. Харьков: Фолио, 2007. p. 7.

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 – 85.

Buvusi VULR kariuomenė aktyviai įsitraukė į kovas, vykstančias ULR teritorijoje. ULR teritorija tapo žūtbūtinio mūšio lauku net trims jėgoms: „baltiesiems“, bolševikams bei ukrainiečiams, bandantiems apginti savo įkurtą valstybę. 1919 m. rugpjūtį abiejų respublikų kariuomenės, spaudžiamos tiek bolševikų, tiek generolo A. Denikino „Savanorių armijos“, pralaimi kovą. 1919 m. pabaigoje VULR vadovas E. Petruševičius denonsuoja sutartį, kurioje abi Ukrainos Respublikos sudarė vieną federatyvinę valstybę. Tai buvo atsakas į ULR lyderio S. Petliūros užkulisines veiklas, kurių metu pastarasis, ieškodamas paramos Lenkijoje kovai prieš bolševikus, Lenkijos vyriausybei prižadėjo VULR teritoriją. Pats S. Petliūra 1920 m. emigravo į Lenkiją, tad galima teigti, jog bandymas sukurti ukrainiečių tautinę valstybę patyrė fiasko, bent jau politine prasme.

1921 m. kovo 18 d. Rygoje pasirašoma sutartis tarp Lenkijos ir Sovietų Rusijos, kuri net keliems dešimtmečiams nustato *status quo*: Sbručės upė lieka valstybine siena, skiriančia Lenkijos Respubliką nuo Sovietinės Ukrainos Respublikos, kuri jau 1922 m. tampa Sovietų Sąjungos sudėtine dalimi⁷⁹. V. Ukrainos žemės atitenka Lenkijai, o likusioje dabartinės Ukrainos teritorijoje įsitvirtina sovietinis režimas. Iš dalies galima teigti, jog daliai ukrainiečių pavyko įsteigti savo valstybę, nors ir labai formalią, turio omenyje Sovietinę Ukrainą. Būtent tuo laikotarpiu Ukraina tapo politiniu – administraciniu dariniu, su aiškiai apibrėžta teritorije, nors ir sovietine, kurioje „Ukrainiečių, pagal Rygos susitarimą likusių Ukrainos TSR, padėtis iš pradžių kai kuriais požiūriais buvo daug geresnė, o vėliau visais atžvilgiais nepalyginamai blogesnė. Lenkų demokratija buvo svetima, netipiška ir galų gale apribota, sovietų komunizmas – žiaurus, totalitarinis ir galiausiai genocidinis. Iš pradžių, kai Lenkija protarpiais vykdė „tautinę asimiliaciją“, sovietų politika padėjo sukurti dabartinės Ukrainos kultūrą. XX a. III dešimtm. buvo neprilygstamas ukrainiečių kūrybingumo TSR laikotarpis: ukrainiečiai intelektualai buvo kooptuojami į Komunistų partiją ir skatinami kurti gimtąją kalbą. <...> Ukrainiečių kalba buvo leidžiama daug knygų bei laikraščių ir mokoma dauguma mokinių. Kuriam laikui sovietų valdžia net leido veikti naujajai Ukrainos autokefalinei stačiatikių bažnyčiai“⁸⁰.

Ukrainos tautinės valstybės sukūrimo iniciatoriai ir ideologai neatsisakė savo idėjos ir bandė ją įgyvendinti. Jau anksčiau minėtas ULR vadovas S. Petliūra, atsidūręs Varšuvoje, su lenkų pagalba bandė grįžti į Kijevą ir išstumti iš Ukrainos (Ukrainos SSR) sovietų valdžią. Lenkijoje tuo metu veikė ULR Vyriausybė, Direktorija, Liaudies Rada ir ULR press - biuras. Lenkijos spec. tarnybos aktyviai bendradarbiavo su Ukrainos SSR veikiančiais sukilėliais, kuriuos, atėjus valandai

⁷⁹ Савченко. Виктор Анатольевич. *Симон Петлюра*. Харьков: Фолио, 2009. p. 384.

⁸⁰ Snyder. Timothy. *Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija. 1569 – 1999*. Vilnius: Mintis, 2008. p. 160.

x, turėjo paremti lenkų apginkluota S. Petliūros kariuomenė. 1921 m. spalio 17 d. apie 2 000 ukrainiečių iš Lenkijos ir Rumunijos teritorijų pradeda taip vadinamąjį „Antrąjį žiemos žygį“ į Ukrainos SSR. Tačiau ši karinė akcija buvo suplanuota labai prastai: trūko ginklų ir amunicijos, ir net žieminių drabužių, todėl nieko keisto, jog šis žygis pasibaigė visiškai nesėkme. Į Lenkiją grįžo tik apie 100 dalyvavusiųjų šiame kariniame reide. Sustiprėjus sovietų valdžiai, Lenkija atsisako S. Petliūros „paslaugų“. Ukrainiečių klausimas pačiai Lenkijai tampa pavojingas. Nemaža VULR kariuomenės vadų ir karių dalis priversta tapti politiniais emigrantais, kurie taip ir nesusitaikė su tuo, jog V. Ukrainos žemės atiteko Lenkijai. Šie ryžtingai nusiteikę politiniai emigrantai įsikūrė Vienoje, Prahoje ir net pačioje Varšuvoje⁸¹.

1920 m. Prahoje įkurta UVO⁸². Šios organizacijos nariai – tai buvę VULR kariuomenės kariai ir karininkai bei Sečės šauliai (Austrijos – Vengrijos imperijos kariuomenės daliniai, sudaryti iš etninių ukrainiečių). Tai buvo karinė organizacija, rengusi teroro aktus ir diversijas prieš lenkų valdžią. Nuo 1921 m. šiai organizacijai pradeda vadovauti E. Konovalecas (1891 – 1938). Pati žinomiausia šios organizacijos akcija – nesėkmingas pasikėsinimas į J. Pilsudskį (1867 – 1935), įvykdytas 1921 m. Taip pat šiai organizacijai priskiriamas plataus masto sabotžas, įvykdytas V. Ukrainos teritorijoje, okupuotoje Lenkijos. Nors ir įkurta Prahoje, tačiau UVO* štabas buvo V. Ukrainoje ir ten veikė iki 1923 m., kai tarptautinė bendruomenė oficialiai V. Ukrainos žemes, okupuotas Lenkijos, pastarajai pripažino. Tada UVO situacija ženkliai pablogėjo ir organizacijos vadovybė buvo priversta emigruoti į užsienį (Vieną, Prahą, vėliau Romą) ir iš ten vadovauti UVO veiklai. Savo veiklos pradžioje UVO buvo neskaitlinga, ją sudarė apie porą tūkstančių narių. Po V. Ukrainos žemių tarptautinės bendruomenės pripažinimo Lenkijai, UVO padėtis dar labiau komplikavosi: nemaža dalis V. Ukrainos visuomenės dalis susitaikė su Lenkijos okupacija ir nebenoriai remė organizaciją (finansinė parama, nauji nariai ir t.t.). „Krizė, kurią išgyveno UVO, turėjo įtakos organizacijos veiklos persiorientavimui. Politinės ir finansinės pagalbos Konovalecas paprašė užsienio valstybių ir, visų pirma, kreipėsi į pagrindinius Lenkijos priešus – Vokietiją ir Lietuvą. <...> Svarbu buvo ir tai, jog UVO, norėdama sukurti žymiai didesnę nacionalistinę organizaciją, pradėjo kontaktuoti su eile studentiškų grupių, tokių kaip „Ukrainos nacionalistinis jaunimas“ ir „Ukrainos nacionalistų lyga“ Prahoje ir Podebraduode (Čekoslovakija), o taip pat su „Ukrainos nacionalistinio jaunimo sąjunga „Lvove“⁸³.

⁸¹ Савченко. Виктор Анатольевич. *Симон Петлюра*. Харьков: Фолио, 2009. p. 378.

⁸² Частић. Руслан. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность*. Харьков: Фолио, 2007. p. 20.

⁸³ Ten pat, p. 21.

*Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 – 85.

1929 sausio 28 – vasario 3 d. Vienoje įvyko pirmasis Ukrainos nacionalistų kongresas, kuriame įkurta OUN*, organizacijos vadu tapo E. Konovalecas, kuris organizacijai vadovavo būdamas užsienyje. OUN pagrindinis tikslas – įkurti tautinę Ukrainos valstybę. Ši organizacija veikė itin griežtos konspiracijos sąlygomis, turėjo griežtą hierarchiją, labai platų agentūrinį tinklą. OUN nariai užsiėmė aktyvia propaganda jaunimo tarpe, kūrė sukarintas jaunimo organizacijas, kuriose jaunimas buvo auklėjamas „spartietiška dvasia“. Už kovines operacijas buvo atsakinga UVO, kaip karinis OUN sparnas. OUN organizacijos skelbiamose politinėse programose buvo gana aiškiai išreikštas šovinizmas bei autokratiškumas, pereinantis į totalitarizmą. Šios organizacijos tikslas buvo ne tik įkurti Ukrainos tautinę valstybę, valstybė turėjo būti monoetninė ir tautai turėjo vadovauti autokratinis lyderis, žinantis, ko, kiek ir kada reikia tautiečiams. OUN nariai nuolat rengė teroristinius išpuolius ir diversijas ne tik prieš lenkų pareigūnus, bet ir prieš ukrainiečius, kuriuos įtarė lojalumu okupacinei valdžiai. Organizacijos veikla ypač suaktyvėjo, kai atsakingus vadovaujančius postus joje užėmė ryžtingai nusiteikęs jaunimas: S. Bandera (1909 - 1959), R. Šuchevičius (1907 - 1950) ir kt. 1933 m. – 1934 m. UNO nariai įvykdė tris politines žmogžudystes: 1933 m. rugsėjo 28 d. nušaunamas mokyklų kuratorius Gadomskis, tą pačių metų spalio 21 d. nušaunamas Sovietų Sąjungos konsulato Lvove sekretorius A. Mailovas, o 1934 m. birželio 15 d. Varšuvos centre nušaunamas Lenkijos vidaus reikalų ministras B. Perackis (1895 – 1934)⁸⁴. Lenkų spec. tarnybos suima beveik visus šių žmogžudysčių organizatorius, tame tarpe ir S. Bandera. Teismas S. Bandera nuteisė myriop, tačiau vėliau bausmę pakeitė kalėjimu iki gyvos galvos. Kalėjime būsimasis UNO lyderis buvo kalinamas nuo 1935 iki 1939 m. rugsėjo. Prasidėjus Antrajam Pasauliniam karui, S. Bandera grįžo į Lvovą, vėliau nuvyko į Romą, kur susitiko su A. Melniku (1890 - 1964), kuris po E. Konovalenco žūties (1938 m. E. Konovalecą Roterdame nužudė sovietų saugumo tarnybų agentas P. Sudoplatovas), perima UNO vadovavimą. A. Melniko ir S. Banderos įvykusiame susitikime A. Melnikas ir S. Bandera (neformalus organizacijos lyderis) nesutarė dėl tolimesnės UNO veiklos gairių. Dar kalėdamas S. Bandera žinojo, jog, renkant naują UNO vadovą, įvyko skilimas: A. Melniko kandidatūrą palaikė ne visi rinkimuose dalyvavę aukštas pareigas užimantys organizacijos nariai, nemaža dalis rinkimų dalyvių pasisakė už S. Banderos kandidatūrą, net ir žinodami, jog jam paskirta bausmė kalėti iki gyvos galvos. S. Banderos kandidatūrą palaikė tie organizacijos nariai, kurie buvo už ryžtingus ir radikalius UNO veiksmus. V. Ukrainai patekus į SSR sudėtį, S. Bandera ragino išplėsti UNO veiklą visoje sovietinės Ukrainos teritorijoje bei veikti ryžtingai. Šiuo laikotarpiu UNO labai aktyviai bendradarbiavo su Vokietijos žvalgyba ir organizacijos vadovas A. Melnikas pasisakė už tai, jog UNO nereikia aktyvumo, reikia

⁸⁴ Частиї. Руслан. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность*. Харьков: Фолио, 2007. р. 62-67.

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 – 85

tikėtis, jog būtent Vokietija padės UNO įkurti Ukrainos tautinę valstybę. S. Bandera buvo įsitikinęs, jog Vokietija gali būti tik laikina sąjungininkė, todėl UNO reikia veikti ryžtingai ir pačiai kovoti už tautinės valstybės sukūrimą⁸⁵.

OUN įvyko skilimas į dvi frakcijas: OUN (m.)* – A. Melniko ir OUN (b)* – S. Banderos arba dar kitaip OUN (r) – revoliucinė. 1941 m. balandį oficialiai pradeda veikti dvi skirtingos organizacijos, turinčios vienodą pavadinimą: OUN (m.) ir OUN (b). Tarp buvusių bendražygių vyko nuolatinė konkurencija, bandymai pervilioti narius, o kartais net ir ginkluoti susirėmimai, ypač po to, kai Vokietija pradėjo karą prieš SSRS. Abi organizacijos gan aktyviai bendradarbiavo su Vokietijos spec. tarnybomis. „OUN (b) bendradarbiavimo su vokiečiais rezultatu prieš pat vokiečių įsiveržimą į SSRS tapo kovinio vieneto įkūrimas – Ukrainos nacionalistų legionas (Ukrainos nacionalistų draugovė – UND). Šį kovinį vienetą sudarė S. Banderos idėjų šalininkai ukrainiečiai, gyvenę Vokietijos okupuotose teritorijose, šis kovinis vienetas buvo padalintas į du batalionus – „Nachtigall“, kuriam vadovavo šimtininkas Romanas Šuchevičius ir „Roland“ – vadas majoras Eugenijus Pobiguščis“⁸⁶.

Būtent šių batalionų veikla ypač prieštaringai vertinama istoriografijoje, šių batalionų kariai kaltinami lenkų, žydų ir komunistų žudynėmis Lvove. Kadangi vėliau šių batalionų nariai daugumoje atvejų tapo UPA nariais, tai meta šešėlį ir ant šios organizacijos.

Be šio kovinio vieneto OUN (b) ir OUN (m) Vokietijoje ir Vokietijos okupuotoje Lenkijoje ruošė taip vadinamąsias žygio grupes, kurių tikslas buvo visoje okupuotos Ukrainos teritorijoje steigti tautinės valdžios institucijas ir fiziškai naikinti tam pasipriešinusius asmenis.

1941 m. birželio 22 d. Vokietija pradėjo karo veiksmus prieš SSRS. Vermachtas gana greitai palaužė Raudonosios armijos pasipriešinimą ir užėmė sovietinės Ukrainos teritoriją. Nemaža dalis V. Ukrainos gyventojų vokiečius pasitiko kaip išvaduotojus iš komunistinės diktatūros gniaužtų. OUN (b) lyderiai, pasinaudoję tuo, jog Ukrainoje vis dar šeimininkauja vokiečių kariškiai, o ne nacistų partijos siūsti biurokratai, 1941 m. birželio 30 d. paskelbė Nepriklausomybės aktą, kuriame teigė, jog įkuria nepriklausomą tautinę ukrainiečių valstybę. Išrenkamas vykdomasis organas, kurio pirmininku tapo J. Stecko (1912 – 1986). Vokiečiai į tokį OUN (b) demaršą sureagavo žaibiškai - vykdomąją valdžią suėmė. S. Bandera tuo metu buvo Krokuvoje, bet buvo iškviestas į Berlyną ir ten suimtas. Jam buvo skirtas namų areštas, vėliau jis buvo kalinamas kalėjime ir Zaksenhauzeno konclageryje.

⁸⁵ Частиї. Руслан. *Степан Бандера: міфи, легенди, дійсність*. Харків: Фолио, 2007. p. 109 – 115.

⁸⁶ Ten pat, p. 132

*Žiūrėti Santrumpų sąrašė, p. 84 – 85.

*Ten pat, 84 - 85.

Okupacinė vokiečių valdžia Ukrainos teritoriją padalijo į du administracinius vienetus: Distrikas Galicija (vok. Distrikt Galizien 1941 – 1944), kuris priklausė Generalgubernijai (vok. Generalgouvernement 1939 – 1945) bei Reichskomisariatas Ukraina (vok. Reichskommissariat Ukraine 1941 – 1944). Įkalinę OUN (b) lyderį S. Bandarą, vokiečiai tikėjosi, jog organizacija, likusi be lyderio, taps ne tokia aktyvi. Tačiau vokiečių karinė ir politinė vadovybė klydo. OUN (b) nariai aktyviai veikė ir stengėsi įgyvendinti organizacijos tikslus: atnaujino platų ikikarinį agentūrinį tinklą, veikusį pogrindyje, ėjo tarnauti į įvairius policinius batalionus, kuriuose sėmėsi karinės patirties bei legaliai galėjo atlikti tautinės valdžios funkcijas ir palaikyti ryšį su pogrindyje esančiais OUN (b) nariais. Kaip pavyzdį galima pateikti batalionus „Nachtigall“ ir „Roland“, kurie 1941 m. rugpjūčio 10 d. buvo išformuoti, bet didžioji dalis šių batalionų karių buvo priskirti 202 – ajam policijos batalionui, kuris buvo nukreiptas kovai prieš Baltarusijos teritorijoje veikusius sovietinius partizanus. Šiam batalionui vadovavo majoras E. Pobiguščis, o jo pavaduotoju kuriam laikui tapo R. Šuchevičius.

OUN (m) vadovybė buvo suimta dar 1941 m. vasarą, išskyrus patį A. Melniką (jis suimtas 1944 m., bet neilgam). Eiliniai organizacijos nariai buvo įjungti į policijos batalionus arba perbėgo į OUN (b) pusę. Jau 1943 m. OUN (m) nustojo egzistuoti kaip organizacija.

1942 – 1943 m. OUN (b) vadovams supratus, jog Vokietija gali pralaimėti karą sovietams ir tikriausiai teks kovoti su pastaraisiais, įkuriama UPA, kurios vadu tapo R. Šuchevičius.

7. UPA 1942 – 1943 m. KOVA PRIEŠ AK, SOVIETINIUS PARTIZANUS, NACIUS

Formaliai UPA buvo įsteigta dar 1942 m. rudenį, tačiau faktiškai pradėjo veikti 1943 m. žiemą – pavasarį. UPA būriai savo veiklą pradėjo Volynėje. Reiktų paminėti, jog tokiu pavadinimu jau veikė T. Boroveco – Bulbos (1908 – 1981) organizacija, kuri dar žinoma, kaip „Polesės Sečė“ (Поліська Січ). Tarp OUN (m), OUN (b) ir T. Boroveco – Bulbos UPA buvo bandymų apjungti jėgas bendrai kovai, tačiau dėl organizacijų lyderių ambicijų, skirtingo požiūrio į tautinės valstybės sukūrimą susitarti bendrai kovai nepavyko. Tai, kad UPA įkurta ir pradėjo veikti būtent 1943 m., lėmė kelios svarbios priežastys:

1. po Stalingrado mūšio iniciatyvą fronte perėmė sovietai;
2. OUN (b) gretose atsirado daugiau kovinės patirties turinčių narių (turiu omenyje tarnavusius įvairiuose vokiečių koviniuose daliniuose);
3. vokiečių karinės – civilinės administracijos žiaurus elgesys su gyventojais, kurie potencialiai, vedami neapykantos, galėjo tapti partizanų junginių kovotojais;
4. padažnęję sovietinių partizanų reidai į Vakarų Ukrainą, kurią OUN (b) laikė savo „tėvonija“⁸⁷.

Kaip jau minėjau, okupuotos Ukrainos teritorija buvo suskirstyta į du administracinius vienetus: Reichskomisariatą Ukrainą ir Distriktą Galiciją, priklausiusį Generalgubernijai. Volynė priklausė Reichskomisariatui Ukraina, kurį vokiečių okupacinė valdžia valdė griežčiau nei Reicho tiesioginiam pavaldumui priskirtą Generalguberniją, kuriai priklausė Distrikas Galicija. Volynėje žmonių, kurie buvo nepatenkinti žiauriu okupantų elgesiu, prislėgti įvairių mokesčių naštos buvo daugiau, tad UPA nuolatos galėjo papildyti savo gretas. UPA planuose buvo ir visuotinis sukilimas, tad Volynė tokios idėjos įgyvendinimui puikiai tiko. Žinoma, partizaninei veiklai tiko ir gamtinės Volynės sąlygos – miškingas kraštas.

UPA veikla susidūrė su dar dviem jėgomis (neskaitant vokiečių), su kuriomis teko nuožmiai ir be kompromisų kovoti: Armia Krajowa (toliau AK*) ir sovietiniai partizanų būriai. Ypač kontraversiškai vertinama UPA ir lenkų konfrontacija, kurią galima vertinti kaip etninį genocidą, vykdomą iš abiejų pusių. Šio konflikto priežastys turi galias istorines šaknis, tačiau į tokią aršią dviejų tautų atstovų vienas kito neapykantą šis konfliktas išaugo Antrojo pasaulinio karo metais. Volynėje lenkų mažuma sudarė apie 8% gyventojų (dar tiek pat procentų šios tautos atstovų

⁸⁷ Гогун. Александр. *Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР : 1943-1949*. Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 77-78. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 03 10] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovanii-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

* Žiūrėti Santrumpų sąrašą, p. 84 – 85.

nuo 1939 iki 1943 m. žuvo, tapo pabėgėliais, buvo ištremti, išvežti į koncentracijos stovyklas ar į Vokietiją, kaip juodadarbiai darbininkai). OUN savo politinėse programose skelbė kurianti monoetninę valstybę, kurioje neatsirado vietos ir Volynės lenkų mažumai. „Pagal gausius ir tarpusavyje pasitvirtinančius pranešimus, ukrainiečių partizanai ir jų sąjungininkai degino namus, šaudydavo arba įvarydavo į vidų bandžiusius pabėgti bei pjautuvais ir šakėmis žudė sugautus lauke. Bažnyčios su maldininkais būdavo sudeginamos iki pamatų. Mėgindami priversti bėgti likusius lenkus, partizanai rodydavo kūnus su nukirstomis galvomis, nukryžiuotuosius, nukirstomis galūnėmis ir išskrotus kūnus. <...> Etninio valymo politika armijai patiko, o jos šalininkais tapo kai kurie Voluinės valstiečiai ukrainiečiai.“⁸⁸

Visų pirma, UPA baudžiamosios akcijos buvo nukreiptos prieš lenkų valdomus dvarus bei lenkų tautybės asmenis, kolaboravusius su vokiečiais ar rėmusius sovietinius partizanus. 1943 m. vasarą akcijos, nukreiptos prieš lenkų mažumą, pasiekė piką (1943 m. liepos mėn. vienu metu buvo atakuoti 167 lenkų kaimai). Lenkų savigynos būriai ir policiniai batalionai dažnai kartu su vokiečių baudžiamaisiais būriais atsakydavo tuo pačiu (neretai tokiose akcijose dalyvaudavo ir AK, Volynės žemes laikiusi neatsiejama Lenkijos dalimi). „Į jų atakas, kurios pasiekė neapsakomą barbariškumo laipsnį, reagavome mūsų pačių nuožmumu. Užgrobę ukrainiečių gyvenvietę, sistemingai paimdavome kovinio amžiaus vyrus ir nužudydavome, dažnai leisdami jiems bėgti keturiasdešimt žingsnių į priekį ir nušaudami juos į nugarą. Šis metodas buvo laikomas humaniškesniu. Kiti iš dalinio, kurių veiksmus aprašysiu, elgėsi kitaip ir vykdė baisų kerštą. Niekas nepakėlė piršto jiems sustabdyti. Nors niekada nemačiau, kad mūsų žmogus kūdikį arba mažą vaiką pasmeigtų su durtuvu ir mestų į ugnį, mačiau apdegusius lenkų kūdikius, mirusius tokiu būdu. Jeigu niekas iš mūsų to nepadarė, tai buvo vienintelis mūsų neįvykdytas žiaurumas“⁸⁹. Ši citata tik parodo abipusį priešingų stovyklų žiaurumą vienas kito atžvilgiu ir norą pasirodyti geresniu nei priešas, bandymus pasiteisinti ir vienas kito kaltinimus šių žiaurių ir beprasmių žudynių organizavimu.

1944 m. sausį UPA savo baudžiamąją akciją prieš lenkus pradėjo ir Galicijoje, kur lenkų mažuma buvo skaitlingesnė, geriau organizuoti savigynos būriai bei aktyviau veikė AK grupės. UPA pakeitė savo taktiką: jei Volynėje baudžiamosios akcijos vyko lenkų neperspėjus, tai Galicijoje UPA kovotojus vadovybė ragino lenkams pasiūlyti išsikelti iš Galicijos ir tik po to, jei jie atsisakys tą padaryti, sunaikinti. Napatvirtintais duomenimis tokia „humaniška“ UPA taktika „sumažino“ lenkų mažumos aukų skaičių iki 25 000. Tikslus aukų skaičius Volynėje ir Galicijoje nežinomas iki šiol. Apytikriais ir nepatvirtintais duomenimis nužudytų lenkų tautybės asmenų

⁸⁸ Snyder. Timothy. *Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija. 1569 – 1999*. Vilnius: Mintis, 2008. p. 191.

⁸⁹ Ten pat, p. 198-199.

skaičius svyruoja nuo 40 iki 100 tūkst., daugiausia civilių. Ukrainiečių aukos sudaro apie 10 – 15 tūkst.

Šis tragiškas laikotarpis abiejų konflikte dalyvavusių tautų istorikų bendruomenių vertinamas prieštaringai, daugumoje atvejų bandant ieškoti kaltų ir tuo tarsi pateisinti žudynes. Keista skaityti kai kurių istorikų argumentus apie tai, jog lenkai buvo žudomi todėl, kad kolaboravo su naciais bei dalis jų rėmė sovietinius partizanus. Keista todėl, jog tiek OUN (m), tiek OUN (b) aktyviai bendradarbiavo su naciais, tad šis argumentas nėra tinkamas, norint apginti tam tikrą konflikto pusę ir jos padarytus veiksmus. Jei nagrinėti lenkų mažumos Volynėje ir Galicijoje kolaboravimo su naciais reiškinių ir jų „priverstines“ simpatijas sovietiniams partizanams, tai galima daryti prielaidas, jog tokį lenkų mažumos pasirinkimą galėjo lemti specifinės aplinkybės ir iš dalies alternatyvaus pasirinkimo nebuvimas. Lenkų mažuma ukrainiečių asmenyje matė priešą (dažnai pagrįstai), kuris stengėsi atkeršyti už visas tikras ir tariamas skriaudas polonizacijos metu. Vokiečių karinė – civilinė administracija buvo vienintelė faktinė valdžia, galėjusi apginti lenkų tautinę mažumą. Sovietinių partizanų pasirinkimas savo sąjungininkais taip pat buvo labiau priverstinis nei paremtas simpatijomis sovietų valdžiai. Šis pasirinkimas buvo įtakotas to fakto, jog sovietiniai partizanai UPA vertino kaip nacių kolaborantų organizaciją ir su ja kovojo. Nevertėtų ignoruoti ir Stalino pripažinimo Lenkijos vyriausybės emigracijoje, kuriai atstovavo AK, veikusi taip pat Volynėje ir Galicijoje. AK kovojo su naciais ir UPA, o prieš sovietų partizanus laikėsi savotiško neutraliteto. O tai, jog AK turėjo ginti lenkų tautinę mažumą Volynėje ir Galicijoje, kurios nemaža dalis tikrai kolaboravo su naciais, tik įrodo istorijos nevienareikšmiškumą ir daugialypiškumą.

Pirmieji sovietinių partizanų būriai Volynėje pasirodė 1942 m. Daugumoje atvejų tai buvo NKVD arba sovietų karinės žvalgybos siųstos žvalgybinės grupės, kai kuriais atvejais išaugusios į gana stambius partizanų junginius (D. Medvedevo, A. Brinskio)⁹⁰. Tokie sovietų partizanų junginiai Volynėje vykdė specifines žvalgybos užduotis: žvalgybinės informacijos rinkimas, agentūrinio tinklo formavimas ir net aukšto rango nacių pareigūnų likvidavimas. UPA grupės į tokių „svečių“ pasirodymą reaguodavo gana neutraliai, t.y. tokias grupes sekdamo ir kontroliuodavo, bet kovinių operacijų prieš jas dažniausiai nevykdavo. Toks neutralumas buvo susijęs su tuo, jog sovietinių partizanų junginiai, vykdydavę tik žvalgybinio pobūdžio užduotis, UPA būriams grėsmės nekėlė. Buvo atvejų, kai sovietiniai partizanai ir UPA kovotojai sėsdavo prie derybų stalo. Derybų klausimas dažniausiai būdavo vienas – neutraliteto laikymasis. Tokia situacija išliko maždaug iki 1943 m. žiemos, kai į Volynę ir Galiciją pradėjo rengti žygius dideli sovietinių

⁹⁰ Гогун. Александр. *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 гг.*, Москва, 2008. p. 135.

partizanų būriai (Kovpako, Saburovo)⁹¹, kuriose būdavo net keli tūkstančiai gerai ginkluotų kovotojų. Ir šiaip pakankamai trapus neutralitetas tarp UPA ir sovietinių partizanų baigėsi. Šie dideli sovietų partizanų būriai vykdė visai kitas užduotis – diversijas. UPA pradėjo kovą prieš sovietinius partizanus. Dažniausiai vengdavo didelių frontaliųjų susidūrimų ir apsiribodavo pasalų rengimu. Pasitaikydavo atvejų, kai UPA kovotojai per savo agentūrą perduodavo informaciją vokiečiams, kurie prieš sovietų partizanus panaudodavo baudžiamuosius būrius. 1943 m. vasarą tarp UPA ir sovietų partizanų prasidėjo tikras partizaninis karas. UPA sovietinių partizanų ir net vokiečių dokumentuose toks karas fiksuojamas, žinoma, dokumentus reiktų vertinti kritiškai ir visiškai nepasitikėti ten esančia informacija. Tačiau dokumentai parodo tarpusavio kovų tendencijas, jų intensyvumą ir net didžiulę neapykantą prieš atžvilgiu, kurią atskleidžia vartojami išsireiškimai, apibūdinantys priešą.

Galima teigti, jog sovietiniai partizanai UPA nelaikė savo pagrindiniu priešu, todėl dažnai patys nebuvo kovinių operacijų prieš UPA iniciatoriai. Sovietinių partizanų būrių kovotojams daniausiai tekdavo gintis. „Naktį iš 6 į 7 dieną 1943 m. kovo mėnesį OUN būrys Bogušių kaime ant Slučės upės kranto (Rovno sritis) užpuolė grupę kovotojų iš Medvedevo partizanų būrio. Susirėmimas raudoniesiems partizanams kainavo keletą užmuštų. <...> Pakankamai vaizdžiai situaciją aprašo vieno iš sovietinių partizanų būrio komisaras Rudnevas (Sumų junginys): „Mūsų 4 – ojo bataliono žvalgyba, kuri vykdė užduotį už Slučės upės, dvi dienas kovėsi su „bulbovciais“ (tikriausiai partizanai „bulbovciais“ palaikė banderovcus) ir turėjo atsitraukti neįvykdžiusi užduoties. Mums priartėjus prie Michalin kaimo prasidėjo šaudymas, šaudė, niekšai, per langus, iš krūmų ir iš rugių“⁹². Iš šios citatos galima daryti prielaidas, jog kitaip nei sovietai, kurie nelaikė UPA pagrindiniu priešu, tai UPA su sovietiniais partizanais, kaip ir lenkai, tokiais priešais buvo.

1943 m. liepos mėn. įvykęs mūšis tik įrodo, jog tarp UPA ir sovietinių partizanų prasidėjo tikras karas. Ternopolio srityje įvyko vienas iš didžiausių susirėmimų tarp UPA ir sovietinių partizanų. UPA junginiai (apie 1 000 kovotojų) kovėsi prieš maždaug 400 sovietinių partizanų. Mūšis truko tris dienas, jo metu UPA naudojo net minosvaidžius. Sovietiniams partizanams pavyko prasiveržti iš apsupties, tačiau jie buvo išstumti iš Ternopolio srities.

Būtent veikdami Vakarų Ukrainos žemėse, sovietiniai partizanai ėmė masiškai vykdyti baudžiamąsias operacijas prieš taikius kaimų gyventojus, kuriose pasitaikydavo ir nusikaltimų žmogiškumui atvejų (pvz., ištisų kaimų sudeginimas ir civilių žudymas). Tokių sovietinių partizanų elgesį kai kurie istorikai (pvz., A. Gogunas) sieja su tuo keliais faktorius:

⁹¹ Гогун. Александр. *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 гг.*, Москва, 2008. p. 137.

⁹² Ten pat, p 137

1. sovietiniai partizanai dažniausiai buvo kilę iš Rytų Ukrainos, Rusijos, Baltarusijos ar kitų Sovietų Sąjungos „respublikų“, todėl V. Ukraina jiems buvo svetima teritorija, su kuria jų nesiejo jokie ryšiai;
2. didžioji dalis V. Ukrainos iki 1939 m. rugsėjo priklausė Lenkijai, todėl vietiniams gyventojams ukrainiečiams sovietų valdžia, šiuo atveju sovietiniai partizanai, atstovavę valdžią, buvo svetimi ir net nekenčiami;
3. didžioji dalis vietos gyventojų ukrainiečių vienaip ar kitaip buvo susiję su UPA (giminystės ryšiai, rėmėjai, ryšininkai, rezervas).

Trečioji jėga, su kuria UPA kovojo Volynėje ir Galicijoje – vokiečių okupacinė valdžia⁹³. Ši kova turėjo tam tikrą neutraliteto atspalvį. Turiu omenyje, jog UPA savo kovines akcijas prieš vokiečių karinę – civilinę administraciją rengė ir vykdė gana selektyviai. Norint išsiaiškinti šitokios UPA pozicijos priežastis nacių atžvilgiu, reikia išanalizuoti tikslus, kurių UPA siekė. Pagrindinis UPA tikslas buvo kontroliuoti savo veiklos teritoriją ir užsitikrinti visuomenės, gyvenančios toje teritorijoje, paramą. Visuomenės parama, veikiant partizaninės kovos metodais, yra labai svarbus veiksnys, gali teigti, jog tas veiksnys yra pagrindinis. Norint užsitikrinti visuomenės paramą, ypač kaimų gyventojų, reikėjo visuomenę apginti nuo įvairaus pobūdžio vykdomų represijų, kurias vykdė okupacinė valdžia, todėl UPA akcijos prieš okupacinę valdžią dažnai apsiribodavo sabotažu (prievolių nevykdymas ir pan.), išvežamų darbams į Vokietiją išlaisvinimas, konvojavimo metu, nedidelių vokiečių būrių užpuolimas su tikslu užvaldyti pastarųjų ginklus ir amuniciją (dažnai tokie užpuolimai baigdavosi taikiu nuginklavimu), ypač lojalių vokiečių valdžiai kolaborantų naikinimas, tame tarpe ir ukrainiečių tautybės.

Teritorijos kontrolę buvo galima įgyvendinti tik per savo agentūros infiltravimą į vietos valdžios įstaigas: policiją, seniūniją ir pan. Tokias priemones UPA taikė ir tą įrodo faktas, jog 1943 m. pavasarį apie 5 000 policininkų su ginklais pasitraukė į mišką, kur papildė UPA gretas. Tiek naciai, tiek UPA vadovybė suprato, jog abi pusės turės dar bendradarbiauti: artėjant sovietams UPA reikės ginklų, kuriuos tiesks vokiečiai, o vokiečiams reikės UPA dalinių, kad vykdytų diversijas sovietų užnugaryje. Galima daryti išvadas, jog 1943 – 1944 m. UPA įveikė savo priešus dėl dominavimo Volynėje ir Galicijoje:

1. sovietų partizanai neįsitvirtino šioje teritorijoje;
2. AK prarado savo potencialią paramą Volynės lenkų tautinės mažumos asmenyje, kuri buvo sunaikinta;

⁹³ Гогун. Александр. *Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР : 1943-1949*, Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 88-89. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 03 24] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovanii-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

3. UPA iš vokiečių faktiškai perėmė kaimiškų vietovių kontrolę.

Būtų galima išskirti ir du veiksniai, kurie netolimoje perspektyvoje suvaidins reikšmingą vaidmenį UPA pralaimėjimo sovietams istorijoje. Likusi lenkų mažuma Volynėje ir Galicijoje taps sovietų partizanų būrių kovotojais (pagal nepatvirtintus duomenis net 5 000 Volynės ir Galicijos lenkų įsijungs į sovietų partizanų būrius). Sovietų partizanai, dalyvavę kovose prieš UPA Volynėje ir Galicijoje 1942 – 1943 m., vieni pirmųjų taps NKVD – MGB spec. grupių smogikais.

Šis laikotarpis UPA istorijoje pakankamai nagrinėtas ukrainiečių istoriografijoje, tačiau dauguma istorikų stengiasi nutylėti arba iš dalies net pateisinti UPA vykdytą etninį valymą prieš lenkų tautinę mažumą Volynėje ir Galicijoje. Vyrauja naratyvas, kuris UPA veiklą pateikia gana vienareikšmiškai, neiškiriant kovos specifikos prieš AK, sovietinius partizanus bei nacius.

8. GINKLUOTAS PASIPRIEŠINIMAS SOVIETAMS 1944 – 1946 m. PIRMŪJŲ NKVD – MGB SPECIALIŲJŲ GRUPIŲ PANAUDOJIMAS PRIEŠ UPA

Nuo 1943 m. iki 1945 m., kai UPA susidūrė su sovietų represine sistema, organizacijos struktūra praktiškai nesikeitė. UPA sudarė 4 generalinės apygardos: UPA – Šiaurė, UPA – Vakarai, UPA – Pietūs ir UPA – Rytai (ši generalinė apygarda taip ir nebuvo suformuota). Kiekvieną iš apygardų sudarė po kelias karines apygardas, į kurias įėjo po kelis taktinės veiklos rajonus. Taktinės veiklos rajonuose veikė po kelis kurenus (batalionas), dvi – trys šimtinės sudarė vieną kurenį (batalioną). Šimtinės dar buvo suskirstytos į rojas ir čiotas. Visuose UPA padaliniuose veikė SB – UPA žvalgybos ir kontržvalgybos skyrius, kuris tiesiogiai buvo atskaitingas tik OUN – UPA vadovybei. Manoma, kad 1944 m. viduryje UPA galėjo turėti apie 25 000 – 30 000 kovotojų ir dar maždaug tiek pat buvo OUN pogrindyje⁹⁴.

1944 m. vasarą UPA daliniai veikė 11 – oje to meto USSR sričių: Lvovo, Stanislavo (dabar Ivano – Frankovsko), Ternopolio, Volynės, Rovno, Drobyčos (šios sritys iki 1939 m. priklausė Lenkijai), taip pat UPA veikė ir dalyje Kamenec – Podolsko, Vinicos, Kijevo, Žitomiro sričių, kurios iki 1939 m. priklausė SSRS. Taip pat veikė Černovicų srityje, kuri buvo Rumunijos sudėtyje iki 1944 m. UPA kovotojai aktyviai rengdavo ir žygius į Užkarpatę, Baltarusijos SSR, Čekoslovakiją ir Rumuniją. Iki 1947 m. UPA veikė ir Lenkijoje, taip vadinamoje Užkerzonėje. Šioje Lenkijos dalyje buvo gausi Ukrainiečių mažuma ir OUN šią teritoriją laikė būsimos tautinės Ukrainos valstybės dalimi.

Sovietinė kariuomenė į Ukrainos teritoriją įžengė 1943 m. pabaigoje. Pirmieji su RA ir represinėm sovietų žinybom susidūrė UPA kovotojai, kurie veikė srityse iki 1939 m. priklausiusiose USSR (Vinicos, Kameneco – Podolsko, Žitomiro, Kijevo). Jau 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje šiose srityse UPA buvo sutriuškinta, t.y. į šias sritis darydavo reidus, tačiau jose nesibazavo. A. Gogunas išskiria tris pagrindines UPA pralaimėjimo sovietams priežastis:

1. šiose teritorijose greičiau pasirodė RA daliniai;
2. nepalankios gamtinės sąlygos partizaninei kovai (miškostepės);
3. šiose srityse nebuvo ikikarinio UON agentūrinio tinklo, taip pat buvo kolūkinė sistema.

Taigi UPA prieš sovietines ginkluotąsias pajėgas pradėjo kovoti vos tik „išvaduotojai“ pasirodė UPA veiklos rajonuose. UON centrinė vadovybė užsienyje ir OUN vadovynė Vakarų

⁹⁴ Гогун. Александр. *Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР : 1943-1949*, Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 121 – 124. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 balandžio 2 d.] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovani-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

Ukrainoje suprato, jog okupantų ir sukilėlių jėgos nelygios. Tad, stengdamiesi išlaikyti pagrindines sukilėlių jėgas tolimesnei kovai, UPA padalinių vadams draudė stoti į atvirus frontalius mūšius su RA. Tačiau mažesni ir didesni susidūrimai įvykdavo nuolat. Kaip pavyzdį būtų galima paminėti mūšį prie Gurbų kaimo, kuris įvyko 1944 m. balandį. UPA pusėje šiame mūšyje kovėsi apie 5 000 kovotojų, o sovietai prieš sukilėlius panaudojo didžiules pajėgas: 15 – 16 tūkst. Karių, kuriuos ugnimi rėmė lengvieji tankai ir aviacija. Mūšio metu sukilėliai buvo apsupti, tačiau didžioji jų dalis prasiveržė iš apsupties. Apie UPA aktyvumą liudija ir tas faktas, jog į kovotojų surengtą pasalą pateko ir joje žuvo sovietų armijos generolas N. Vatutinas, tuo metus vadovavęs I Ukrainos frontui. UPA kovotojų aktyvumas ir jų padaryti nuostoliai sovietams kėlė nerimą Sovietinės Ukrainos partiniams vadovams. 1944 m. rugpjūčio mėn. prieš UPA panaudojama pirmoji Ukrainos partizanų divizija, kurioje buvo daugiau nei 3 000 buvusių sovietinių partizanų⁹⁵. Tokį sovietų žingsnį galima paaiškinti tuo, jog sovietiniai partizanai gerai žinojo UPA taktiką dar nuo 1942 – 43 m., kai vyko kovos su pastaraisiais dėl dominavimo Volynėje ir Galicijoje, bei neblogai žinojo V. Ukrainos teritoriją, kurią buvo išžvalgę reidų metu į šį kraštą. Laukiamo rezultato sovietinių partizanų panaudojimas baudžiamosiose akcijose prieš UPA nedavė. Reikia akcentuoti, jog UPA, kuri galėjo turėti iki 30 000 ginkluotų vyrų, 1944 – 1945 m. masiškai rėmė V. Ukrainos gyventojai. UPA ir sovietinių represinių žinybų dokumentuose tokių gyventojų atžvilgiu naudojamas terminas „prijaučiantys“.

1944 m. rugpjūtį – spalį fronto linija tarp sovietų ir nacių nusistovėjo Karpatuose. UPA, veikusi sovietų užnugaryje, aktyviai vykdė diversijas: sprogdino geležinkelio linijas (tame tarpe ir su kariniais ešelonais, vežusiais techniką), minavo pagrindinius kelius, tiltus, gadino telefono linijas ir t.t. 1944 m. spalį RA išstūmė vokiečius iš dabartinės Ukrainos teritorijos. 1944 – 1945 m. UPA kovotojai veikė dideliais būriais, kurie siekė po kelis šimtus, o kartais ir net tūkstančius kovotojų, ir veikė gana atvirai, dažniausiai stovyklas įsirengdami miške. Išstisus V. Ukrainos rajonus kontroliavo UPA. Neretai buvo užimami ir miesteliai (rajonų centrai), užpuolimų metu buvo sunaikinami sovietų valdžios atstovai, paimama ar vietoje sunaikinama dokumentacija. Sovietų valdžia bejėgiškai stengėsi įvesti savo valdžią kaimuose ir miesteliuose. Sovietinės valdžios atstovais vietiniai gyventojai būti nenorėjo: vieni dėl įsitikinimų, kiti bijodami UPA represijų savo ir šeimos atžvilgiu. Kova vyko ne tik ginkluota, bet ir ideologinė. UPA kovotojai per savo plačią agentūrą skleidė gana sėkmingą propagandą, kuri buvo nukreipta prieš RA karius, ypač ne rusų tautybės. Jie buvo raginami nekariauti su UPA, net dezertyruoti ir įsitraukti į UPA gretas kovai prieš bolševizmą.

⁹⁵ Гогун, Александр Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР :1943-1949, Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 146. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 balandžio 10] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovanii-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

Dezertyravimo atvejų buvo pakankamai daug, tačiau maždaug nuo 1945 m. UPA kovotojai į tokius dezertyrus pradėjo žiūrėti labai atsargiai, vengdavo kontaktų su jais, bijodami sovietinio saugumo provokacijų į savo dalinius jų nepriimdavo. Kad patvirtintų savo propagandinę tezę, jog jie kovoja prieš sovietinę valdžią, o paprastame RS karyje mato tik bevalį vykdytoją, RA karius mūšio metu patekusius į UPA kovotojų nelaisvę, dažnai nuginkluodavo ir paleisdavo atgal į dalinius. Sovietinės Ukrainos valdžia taip pat ėmėsi kontrapriemonių, kuriomis siekė palaužti UPA materialinę bei žmogiškųjų resursų bazę. Buvo vykdoma mobilizacija į RA bei pradėti vykdyti V. Ukrainos gyventojų, ypač susijusių su UPA ir OUN pogrindžiu, trėmimai (t.y. šeimos nariai, giminaičiai, rėmėjai, ryšininkai ir t.t.).

„1944 m. UPA dažnai sėkmingai vykdė akcijas, kuriomis buvo trukdoma mobilizacija. Pavyzdžiui, Stanislavo srityje 1944 m. rugpjūčio 21 d. iš 30 000 vyrų, turinčių atvykti į mobilizacinius punktus, atvyko tik 15 000. Sukilėliai pastoviai užpuldavo mobilizuotojų kolonas, sunaikindavo, nuginkluodavo ir išvaikydavo sargybą, o šauktinius paleisdavo namo arba įtraukdavo į savo gretas“⁹⁶. Neretai UPA vykdydavo ir savo prievartinę mobilizaciją, kurios metu kaime gyvenantys šaukiamojo amžiaus vyrai, būdavo išsivedami į UPA stovyklas. Nemaža dalis tokių „šauktinių“ pirmo mūšio metu pabėgdavo arba pasiduodavo sovietams, neretai žūdavo.

1945 m. gegužę UPA išplatino atsišaukimus, kuriuose UPA vadas R. Šuchevičius – Tarasas Čiuprinka kreipėsi į UPA – OUN kovotojus ir pogrindininkus. Šioje vado kalboje aiškiai apibrėžtos gairės bei tam tikra perspektyva. Vadas sukilėlius ragino kautis prieš Sovietų Sąjungą, kurią personalizavo su diktatoriumi Stalinu. Sukilėlius kovai įkvėpti turėjo tai, jog dauguma Rytų ir Vidurio Europos tautų (paminėti serbai, chorvatai, rumunai, bulgarai, slovakai ir net lenkai) priešinasi ginklu Sovietų Sąjungos primetamai komunistinei sistemai jų šalyse. Jei kalbėti apie lenkus, tai tarp UPA ir lenkų ginkluoto pasipriešinimo grupių buvo bandymų „pamiršti“ Volynės ir Galicijos įvykius (1943 – 44 m.) bei pradėti bendrą kovą prieš sovietus. Tačiau susitarti nepavyko.

UPA kovojo su sovietais ir patyrė didžiulius nuostolius. Nuostoliai tai ne tik didelis eilinių kovotojų žūčių skaičius, bet ir vadovybės žūtys. „1945 m. rugsėjo 15 d. Biškų kaime, Kozivo rajone, žuvo propagandinės OUN – UPA tarnybos šefas J. Buselas (Galina, Kijevskis, Dneprovas, Šachtininkas). <...> rugsėjo 17 d. Sniatino mieste žuvo UPA majoras Lukaševičius (Jagoda,

⁹⁶ Гогун, Александр Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР :1943-1949, Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 150. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 balandžio 11] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovanii-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

Černikas), gruodžio 19 d. mūšyje su būriu NKVD prie Besedų kaimo, Žovkovskio rajone, Lvovo srityje, žuvo OUN Lvovo krašto vadas D. Sliuzaris (Zolotarius, Arpadas)⁹⁷.

OUN – UPA vadovybė okupuotoje V. Ukrainoje bandė užmegzti trūkinėjančius ryšius su OUN centrine vadovybe V. Europoje (Prahoje), kad koordinuotų tolimesnius sukilėlių ir pagrindžio veiksmus prieš sovietus. 1945 m. iš V. Ukrainos į Vakarų siunčiami emisarai. „1945 m. gruodžio 19 d. čekų – bavarų pasienyje D. Gricajus ir D. Majevskis pakliuvo į pasalą. D. Majevskis nusišovė, o D. Gricajus buvo areštuotas. Gruodžio 22 d. Prahos kalėjime jis nusižudė“⁹⁸.

Sovietinės represinės žinybos jau nuo 1944 m. pabaigos pradėjo operatyvines kombinacijas, nukreiptas prieš OUN V. Ukrainoje bei centrinę OUN vadovybę V. Europoje. Kaip teigia ukrainiečių istorikas I. Bilasas, pagrindinis šios operacijos tikslas į centrinę OUN vadovybę infiltruoti agentą. Šiam tikslui Kijeve įkuriamas OUN „legendizuotas štabas“, kurį sudaro sovietinių represinių žinybų agentai. Šis fiktyvus štabas turėjo padalinius kai kuriuose pietryčių ir centrinės Ukrainos miestuose (pvz., Dnepropetrovske, Odesoje). Žinoma, padaliniai taip pat fiktyvūs. Šių fiktyvių OUN štabų tikslas – nustatyti „nacionalistiškai“ nusiteikusius pietryčių ir centrinės Ukrainos gyventojus, kurie, žinant, kad veikia OUN štabas, tačiau nežinodami, kad jis fiktyvus, turėtų ieškoti su štabu kontaktų. Tokių žmonių pagalba per jų turimus ryšius būtų bandoma ieškoti kontaktų su OUN centrine vadovybe V. Europoje. Tačiau 1944 – 46 m. pagrindinė jėga, kuri kovojo prieš UPA ir OUN, buvo NKVD kariuomenės vidaus pulkai. 1944 m. lapkritį V. Ukrainoje buvo dislokuoti 26 304 vidaus kariuomenės kariai (NKVD). Tuo tarpu UPA kovotojų, pagal sovietinių represinių žinybų duomenis, 1945 m. buvo 3 169 kovotojai, kurie veikė didelėmis grupėmis (40 tokių grupių) ir mažais koviniais vienetais (68 tokie vienetai). Tais pačiais metais, netekus didelės dalies kovotojų (žuvo, legalizavosi), UPA pamažu ima keisti savo organizacinę struktūrą: atsisako tam tikrų vienetų, kurie būdingi reguliariai kariuomenei (žandarmerija, karinė žvalgyba, įvairūs štabai). Dideli daliniai, kuriuose kovotojų skaičius siekdavo 400 – 500 žmonių, keičiami į mažas grupes po 10 – 15 kovotojų. 1944 – 45 m. UPA patyrė didelių nuostolių, tačiau jos veikla vis dar buvo aktyvi ir ypač 1945 m. Sovietinių represinių žinybų dokumentuose figūruojantys skaičiai apie veikiančius kovotojus arba UPA patirtus nuostolius nėra objektyvūs. Žuvusiųjų skaičius dažnai ženkliai padidinamas, norint įsiteikti vadovybei, bei prie žuvusiųjų kovotojų dažnai „prirašomi“ žuvę civiliai gyventojai. Pateiktose ataskaitose į akis krinta tai, jog didelė dalis žuvusiųjų būdavo neginkluoti, nes pateiktų ataskaitoje ginklų, kurie buvo paimti mūsųose iš nukautų kovotojų, skaičius, dažnai ženkliai mažesnis nei nukautųjų skaičius. Galima teigti, jog UPA 1945 m. vis dar kontroliavo kaimiškąsias vietas, tuo tarpu sovietų valdžia vis labiau įsitvirtino miestuose ir rajonų

⁹⁷ Частиї. Руслан. *Степан Бандера: міфи, легенди, дійсвительность*. Харьков: Фолио, 2007. р. 280.

⁹⁸ Ten pat, р. 280.

centruose, nors visiškai nekontroliavo ir jų. Pasipriešinimo V. Ukrainoje sovietams specifika yra ta, jog be UPA aktyviai veikė ir OUN pagrindis, kuris tarsi buvo politinė UPA vadovybė, tačiau taip pat aktyviai vykdė ir kovines operacijas. OUN štabai, skyriai, kuopelės dažnai savo veiklą vykdė konspiraciniuose butuose miestuose. Ši organizacija turėjo labai platų agentūrinį tinklą, ilgametės veiklos patirtį bei gana masišką vietos gyventojų paramą. Į OUN veiklos barą įėjo ir propaganda, kurią organizacijos nariai aktyviai vykdė. 1946 m. sovietų Ukrainoje turėjo vykti rinkimai į AT (Aukščiausiąją Tarybą). Šie rinkimai sovietų valdžiai buvo svarbūs ir propagandiniu tikslu – parodyti pasauliui, jog V. Ukraina sėkmingai integruota į SSRS, visuomenė aktyviai dalyvauja rinkimuose ir demokratiniu būdu renka valdžią. OUN – UPA tikslai buvo priešingi: demaskuoti propagandinį sovietinių rinkimų farsą bei neleisti įvykti rinkimams. Sovietinė valdžia ėmėsi kontrpriemonių. Šis UPA kovos su sovietais etapas ukrainiečių istoriografijoje vadinamas „blokada“ arba „didžioji blokada“. 1946 m. sausio – balandžio mėn. NKVD ir Sovietinė kariuomenė blokavo beveik visas gyvenvietes, tokiu būdu neleido aktyviai veikti UPA kovotojų daliniams, kurie tuo metu turėjo žiemoti miške, ir visa bet kokia jų veikla buvo paralyžuota.

A. Gogunas teigia, jog šios operacijos metu UPA kovotojai buvo išprovokuoti senkančias maisto atsargas papildyti tik stojant į kautynes su sovietais, kadangi pastarieji buvo blokavę gyvenvietes. Šios „blokados“ metu UPA daliniai neteko apie 40% kovotojų. UPA vadovybė paskelbė dalinę demobilizaciją. „Šitaip šita akcija atsispindėjo pažymoje, kurią pasirašė USSR NKVD vadovas Timofėjus Strokačas, laikotarpyje nuo sausio 1 d. iki gegužės 25 d. 1946 m. Atlikta operacijų ir pasalų 47 798, nukauta sukilėlių 7 523, sulaikyta „banditų ir kitų elementų“ 25 277“⁹⁹.

A. Kentijus teigia, jog ypač stiprus smūgis buvo suduotas Stanislavo srityje veikiančioms UPA pajėgoms, kurios dar nuo 1944 m. buvo bene aktyviausios kovoje prieš sovietus. Sovietų duomenimis, Stanislavo srityje buvo sutriuškinti 68 UPA padaliniai bei likviduotos 145 OUN kuopelės. UPA ir OUN pusėje žuvo 1 836 kovotojai, o 3 030 kovotojų ir „prijaučiančiųjų“ areštuota. Viename iš pagrindinių OUN laikraščių, kuris buvo leidžiamas Karpatų krašte, UPA atstovas pripažįsta, jog „Didžiausias smūgis OUN ir UPA buvo suduotas laikotarpyje nuo 1946 01 11 iki 1946 04 10, kai MVD pulkai užblokavo visus Vakarų Ukrainos sričių kaimus. Šiuo laikotarpiu UPA patyrė didžiausius nuostolius ir nuo šiol nefunkcionuoja kaip kovinis vienetas“¹⁰⁰.

Taigi galima daryti išvadas, jog 1946 m. UPA patyrė didžiulius nuostolius. UPA vadovybė, supratusi, jog sovietų nenugalės atvirame mūšio lauke (tą parodė 1944 – 1946 m. kovos),

⁹⁹ Гогун. Александр. *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы*. Нева, 2004. 253. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. balandžio 11] <http://coollib.com/b/290989/read#t12>.

¹⁰⁰ Кентій. Анатолій Вікторович. *Українська повстанська армія в 1944-1945 рр.* Київ, 1999. p. 400

imasi naujos veiklos taktikos. UPA padaliniai pradeda veikti mažomis grupėmis (po kelis ar keliasdešimt kovotojų, tai priklauso nuo rengiamos karinės operacijos tikslo) ir vykdo pasalas bei diversijas. Nors RA ir NKVD vidaus kariuomenės pulkai buvo ta jėga, kuria rėmėsi sovietų valdžia, tačiau sovietams buvo aišku, jog priešas, kuris kovoje naudoja partizaninę taktiką, vien brutalia jėga ir divizijų skaičiumi nugalėsi. Sovietų represinės žinybos ėmėsi plataus agentūrinio tinklo kūrimo (jau nuo 1944 m.), o kartais buvusio tinklo likučio atkūrimo. Reikia nepamiršti, jog V. Ukraina į SSRS sudėtį „inkorporuota“ 1939 m. rugsėjį. „MVD duomenimis V. Ukrainos srityse 1945 m. liepos 1 d. veikė 175 rezidentai, 1 196 agentai, 9 843 informatoriai“¹⁰¹.

Ypač efektyvi sovietų „priemonė“ kovoje su OUN – UPA buvo NKVD – MGB spec. grupės (toliau SG). Ukrainiečių istorijas A. Kentijus teigia, jog tokioms SG buvo keliami keli tikslai:

1. OUN – UPA vadovybės suėmimas arba fizinis sunaikinimas;
2. OUN ir UPA grupių ir dalinių paieška;
3. UPA dalinių „pakišimas“ taip vadinamajam operatyviam kariuomenės ar NKVD dalinių smūgiui;
4. ryšių punktų paieška ir naikinimas. Ryšininkų suėmimas arba fizinis sunaikinimas;
5. reikalingų žvalgybinių duomenų rinkimas prieš dideles ir svarbias kariuomenės rengiamas karines operacijas, nukreiptas prieš UPA;
6. OUN – UPA slėptuvių (bunkerių) paieška ir naikinimas.

Šie tikslai yra išdėstyti pažymyje apie SG veiklą, kurią 1945 m. liepos 26 d. USSR MVD ministras V. Riasnojus siunčia savo tiesioginiam viršininkui L. Berijai.

A. Gogunas teigia, jog SG, visų pirma, sudarė buvę sovietiniai partizanai, dar 1942 – 1943 m. veikę V. Ukrainos teritorijoje, kurie buvo susipažinę su UPA taktika bei neblogai žinojo UPA veiklos rajoną. Taip pat į šias grupes buvo verbuojami legalizavęsi arba paimti į nelaisvę UPA kovotojai, „stribai“. Grupę sudarė nuo 3 iki 50 žmonių. Skaičius priklausė nuo „legendos“ ir operacijos sudėtingumo. Ukrainiečių istorikas I. Bilasas išskiria dar vieną SG grupių panaudojimo prieš OUN – UPA tikslą. Jo teigimu, tikslu buvo kompromituoti UPA kovotojus ir jų kovą visuomenės akyse bei įnešti tam tikrą sumaištį tarp UPA ir civilių gyventojų, jog šie imtų nepasitikėti vieni kitais. Su šiuo I. Bilaso¹⁰² teiginiu sutinka tiek A. Gogunas¹⁰³, tiek R. Častijus¹⁰⁴

¹⁰¹ Кентій. Анатолій Вікторович. *Українська повстанська армія в 1944-1945 рр.* Київ, 1999. р. 377

¹⁰² Білас. Іван Григорович. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга 2.* Київ, 1994. 289. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. balandžio 15] <http://www.history.org.ua/>.

¹⁰³ Гогун. Александр. *Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР :1943-1949.* Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 158 – 159. Interaktyvus. [žiūrėta

bei amerikiečių istorikas J. Burds‘as¹⁰⁵. I. Bilasas teiginį, jog SG tikslas buvo kompromituoti UPA vadovybę, kovotojus ir pan., interpretuoja, jog kompromitacija – tai civilių žudymas, norint aukas „nurašyti“ UPA kovotojams arba SB. A. Kentijus pateikia kompromitavimo pavyzdį, kuriame SG, negalėdama paimti į nelaisvę reikiamo tolimesnei operatyvinei kombinacijai UPA padalinio vado, tiesiog jį nukauna, o šią operaciją įvykdo taip, jog kaltė kristų ant SB*. SB gana griežtus kontržvalgybinius metodus pripažįsta ir R. Častijus, teigdamas, jog iš dalies tokie „griežti“ SB kontržvalgybiniai metodai ir leido SG veikti kaip UPA kovotojams, kadangi SG veikla, apsimetus UPA kovotojais, nebuvo išsiskirianti nuo pačios SB veiklos.

„1945 birželio 20 d. V. Ukrainos srityse veikė 156 spec. grupės, kuriose buvo 1 783 asmenys. <...> Spec. grupės veiklos rezultatai Černovecų srityje tokie: užmušti 62 pagrindžio dalyviai ir 126 „banditai“ bei 72 „banditų“ rėmėjai paimti gyvi, Lvovo srityje: užmušti 24, 40 paimta gyvų, Stanislavo srityje: užmušti 34, paimti gyvi 149, Drogobužo: užmušti 52, paimti gyvi 3, Ternopolio: užmušta 18, paimta gyvų 31, Rovno: užmušti 1 604, paimti gyvi 614 sukilėlių ir 139 „banditų“ rėmėjai, Volynės: užmušti 186, paimta gyvų 272“.¹⁰⁶

Galima daryti prielaidas, jog duomenų apie SG veiklą 1944 – 1946 m. yra, tačiau dauguma istorikų, nagrinėjančių UPA kovas prieš sovietus, kaip pavyzdį pateikia tas pačias SG operacijas, norėdami pagrįsti vieną ar kitą savo teiginį apie SG grupių veiklos tikslus. Manau, kad duomenų nepakanka, norint padaryti išvadas, jog 1944 – 1946 m. veikusios SG žudė civilius gyventojus, norėdamos aukas priskirti UPA kovotojams, taip siekdamos sukompromituoti pastaruosius. Iš pateiktų faktų apie SG veiklą galima daryti prielaidas, jog tokių grupių veikloje pasitaikydavo žuvusių civilių, tačiau šios žmogžudystės buvo įvykdytos, norint paslėpti SG dalyvavimo operacijoje pėdsakus, t.y. liudininkų pašalinimas, o ne kompromitavimo visuomenės akyse tikslais. Jei tokiu tikslu (kompromitavimo) ir buvo nužudyti liudininkai, tai ši kompromitacija įvykdyta, siekiant sukompromituoti SB ir pačioje OUN – UPA struktūroje pasėti nepasitikėjimo ir baimės atmosferą. Taip pat galima teigti, jog SG grupių veikla 1944 – 1946 m., nors ir buvo efektyvi, tačiau nesužadino lemiamo vaidmens, kovojant prieš OUN – UPA. Didžiausius nuostolius padarė frontaliniai susirėmimai su RA ir NKVD vidaus pulkais. SG grupės a priori negalėjo įvykdyti utopinės užduoties – sunaikinti V. Ukrainoje ginkluotą pasipriešinimo sovietams judėjimą, nes:

2016 m. balandžio 22] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovani-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

¹⁰⁴ Частий, Руслан. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность*. Харьков: Фолио, 2007. p. 278.

¹⁰⁵ Бурдс, Джеффри. *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948)*. Москва - Нью-Йорк: Современная История, 2006. 265 – 266. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. balandžio 22 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

¹⁰⁶ Кентій, Анатолій Вікторович. *Українська повстанська армія в 1944-1945 рр.* Київ, 1999. p.379.

* Žiūrėti Santrumpų sąrašę, p. 84 – 85.

1. 1944 – 1946 m. UPA kovotojai veikė didelėmis pajėgomis;
2. OUN – UPA masiškai rėmė vietos gyventojai;
3. OUN – UPA turėjo efektyvią žvalgybos ir kontržvalgybos tarnybą SB.

**9. SUKILĖLIŲ MATERIALINĖS BAZĖS SUNAIKINIMAS:
KOLEKTYVIZACIJA, TRĖMIMAI. UPA IŠFORMAVIMAS. 1947 – 1949 m.
„PARALELINĖS AGENTŪROS“ DIEGIMAS SOVIETINIŲ REPRESINIŲ ŽINYBŲ
PRAKTIKOJE**

1947 m. Sovietinė Ukraina vėl „ruošėsi“ rinkimams. Ukrainos Komunistų partijos vadovybė bei represinės žinybos atsižvelgė į 1946 m. patirtį, vykdant rinkimus. 1947 m. vėl buvo išbandyta ta pati taktika – V. Ukrainos gyvenviečių blokavimas NKVD vidaus pulkais, norint apsaugoti nuo UPA aktyvių veiksmų. 1947 m. sausio 30 - 31 d. NKVD įvykdė kelias spec. operacijas, kurių metu buvo suduotas skaudus smūgis OUN – UPA vadovybei. Buvo nukauti 79 aukšto rango pareigūnai, tarp kurių buvo ir SB referentas M. Arseničius (Grigoras). Sovietinių represinių žinybų perimtuose dokumentuose matyti, jog tuo metu susiklosčiusią situaciją kovotojai vertino, kaip itin sunkią ir sudėtingą. Nors sovietiniuose represinių žinybų dokumentuose akcijų, kurias surengė V. Ukrainos pogrindininkai, skaičius tikrai rodo tą faktą, jog 1947 m. kova vis dar vyko aršiai. „1947 m. ginkluoto pasipriešinimo sovietams sąjūdžio dalyviai, įvykdė 467 akcijas, tame tarpe ir 75 akcijas srityse, kurios ribojasi su V. Ukrainos sritimis“¹⁰⁷. Tokį OUN – UPA aktyvumą galėjo įtakoti ir tas faktas, jog komunistinėje Lenkijoje pasibaigė „Vistulos“ operacija¹⁰⁸, kurią gana išsamiai nagrinėja amerikiečių istorikas T. Snyder'is. Šios operacijos metu sovietinė Lenkijos karinės pajėgos, padedamos Sovietų Sąjungos NKVD kariuomenės, įvykdė ukrainiečių tautybės gyventojų priverstinį perkėlimą iš komunistinės Lenkijos teritorijos į USSR. Ši teritorija po Antrojo Pasaulinio karo atiteko Lenkijai. Joje gyveno gausi ukrainiečių diaspora. Šias žemes OUN laikė Ukrainos teritorija, todėl ten aktyviai veikė UPA. Po ukrainiečių perkėlimo į USSR, UPA pasitraukė į V. Ukrainą, kadangi neteko paramos gausios ukrainiečių diasporos, gyvenusios taip vadinamoje Užkerzoneje, asmenyje. UPA daliniai, persikėlę iš Lenkijos į USSR, papildė ir sustiprino praretėjusias ginkluoto pogrindžio gretas V. Ukrainoje. Kai kurie istorikai teigia (A. Kentijus), jog 1946 – 1947 m. didžiuliai nuostoliai, kuriuos patyrė OUN – UPA, nepalaužė dvasinių kovotojų jėgų ir ryžto kovoti prieš sovietus dar ir todėl, jog 1947 m. OUN – UPA vadovybė, eiliniai kovotojai bei nemaža dalis V. Ukrainos visuomenės tikėjo, jog yra reali tikimybė įvyksiant karui tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų (JAV, D. Britanijos). Būtent šis karas padės įkurti tautinę Ukrainos valstybę. Šią idėją labai palaikė ir per savo ryšių kanalus skleidė į V. Ukrainą OUN centrinė vadovybė V. Europoje. Ruošimasis įvyksiančiam karui paskatino OUN – UPA keisti taktiką:

¹⁰⁷ Кентій, Анатолій Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)*. Київ, 1999. p. 408

¹⁰⁸ Snyder. Timothy. *Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija. 1569 – 1999*. Vilnius: Mintis, 2008. p. 222 – 229.

išsaugoti kovoje dalyvaujančius OUN – UPA narius, t.y. vengti atvirų frontalinių susidūrimų su sovietais bei veikti mažomis grupėmis. „1947 m. gruodžio 10 d. į V. Ukrainą išvyko specialus emisaras (V. Diškantas), kuris buvo siųstas centrinės OUN vadovybės Vakaruose. Šis emisaras turėjo susitikti su R. Šचेвиčiumi bei kitais OUN – UPA vadais V. Ukrainoje. Jis turėjo instruktuoti apie tolimesnius kovos metodus prieš sovietus“¹⁰⁹. Šis emisaras Lenkijoje buvo sučiuptas ir perduotas sovietams. Jis nurodė, jog OUN centrinė vadovybė Vakaruose palaiko ryšius su JAV ir D. Britanijos žvalgybomis, kurios OUN – UPA rekomenduoja vengti aktyvių kovos formų prieš sovietus, labiau koncentruoti dėmesį į žvalgybinio pobūdžio informacijos rinkimą ir pan. Sovietų saugumui atsirado puiki galimybė pradėti operatyvines kombinacijas, kurių tikslas – infiltruoti savo agentūrą ne tik į OUN – UPA struktūras V. Ukrainoje, bet ir į centrinės OUN struktūras Vakaruose.

1947 m. vyksta ir tarpžinybinė „konkurencija“ tarp sovietinių represinių žinybų. Būtent tais metais MGB perima „kovos su banditizmu“ vairą iš MVD. OUN – UPA struktūros taip pat gerina kovos kokybę prieš sovietus. Viename iš OUN dokumentų, kuris datuojamas 1947 m. birželio 23 d., yra veiklos instrukcija OUN padalinių vadams, kurioje nurodoma, jog reikia aktyvinti propagandą „... miestuose, gamyklose, <...> Raudonojoje armijoje, mokykloje, administracijoje ir ten išsikovoti tvirtas pozicijas“¹¹⁰. Šis nurodymas buvo tiksliai vykdomas.. Buvo kuriamos jaunimo organizacijos, kurių nariai platino atsišaukimus, skleidė gyventojų tarpe OUN – UPA ideologiją bei buvo pasiryžę ginkluotai kovai. Reiktų paminėti, jog tokios organizacijos kūrėsi ne tik V. Ukrainoje, bet ir kitose USSR regionuose.

1947 m. - pirmieji sovietų valdžios bandymai įdiegti kolūkinę sistemą V. Ukrainoje. Į šį bandymą ginkluotas pagrindis atsakė baudžiamųjų akcijų, kurios buvo nukreiptos prieš bet kokį bandymą įgyvendinti šias sovietines „naujoves“, gausa. UPA kovotojai mirtimi baudė kolūkių pirmininkus, kooperatyvų darbuotojus, mokytojus, kurių veikla buvo nukreipta į ideologinį mokinių švietimą. MGB atsakė karinėmis – čekistinėmis operacijomis, kurių metu: „... laikotarpyje nuo birželio 20 dienos iki lapkričio 20 d. (1947 m.) buvo įvykdytos karinės – čekistinės operacijos, kurių metu visiškai arba iš dalies buvo likviduotos 367 OUN pagrindžio organizacijos ir sumušti 263 UPA koviniai padaliniai, sunaikinti 750 asmenų, kurie priklausė vidutinei vadų grandžiai, užmušta, paimta į nelaisvę ir areštuota 10 tūkstančių OUN – UPA narių ir asmenų, kurie įtariami jų rėmimu“¹¹¹.

¹⁰⁹ Кентій. Анатолій Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)*. Київ, 1999. p. 410

¹¹⁰ Ten pat, p. 411.

¹¹¹ Ten pat, p. 412.

Taip pat 1947 m. buvo ypatingi ir tuo, jog sovietų represinės žinybos suintensyvino OUN – UPA materialinės bazės naikinimą, turio omenyje, masines V. Ukrainos gyventojų deportacijas į SSRS gilumą. 1947 m. buvo ištremta apie 80 tūkst. Gyventojų, kurių trečdalį sudarė OUN – UPA kovotojų šeimų nariai. Ištremtųjų buvo tris kartus daugiau nei per pirmus dvejus okupacijos metus. Į tokius sovietų veiksmus ginkluotas pagrindis atsakė baudžiamosiomis akcijomis prieš sovietinį aktyvą ir koviniais reidais į kitus USSR regionus.

1947 m. MGB itin dažnai pradėjo naudoti dar vieną metodą kovoje prieš OUN - UPA pagrindį. Kaip teigia amerikiečių istorikas J. Burds'as, iki 1947 m. didžioji dalis sovietinės agentūros buvo visiškai fiktyvi, vietiniai operatyvininkai turėjo vykdyti instrukcijas, „nuleidžiamas iš viršaus“, kuriose buvo konkrečiai nurodomas skaičius informatorių, kuriuos operatyvininkas turi užverbuoti ir pan. Partiniai funkcionieriai buvo visiškai profanai ir, nežinodami „darbo“ specifikos, jį organizuodavo, atsižvelgdami į partinę „liniją“. Todėl sovietinių represinių žinybų operatyviniai darbuotojai į „viršų“ siūsdavo ataskaitas, kuriose veiklos rezultatai ir net agentūra buvo fiktyvios. 1947 m. MGB aktyviai imasi savo agentūros infiltravimo į OUN – UPA struktūras, tokia agentūra vadinama vidaus agentais, kurių tikslas – sunaikinti organizaciją iš vidaus. Eilė sėkmingų operacijų, kurias įvykdė sovietų saugumas, padedant vidaus agentams, OUN – UPA privertė imtis kontrapriemonių. OUN – UPA saugumo tarnybai (SB) suteikė dar didesnius įgaliojimus. SB pradeda „raganų medžioklę“ savo gretose. Tokia SB veikla tik įnešė dar daugiau įtampos ir nepasitikėjimo organizacijos viduje. „1948 m. lapkritį naujoji sovietų agentūros infiltravimo taktika atnešė dvi dideles pergales, kurios tapo bene pagrindiniu veiksmu, lėmusiu sovietų kontrolės įdiegimą regione. 1948 m. lapkričio 4 d. buvo nukautas Fediras ir dar trys sukilėliai, kurie vadovavo pačioms aktyviausioms iš dar likusių V. Ukrainoje OUN – UPA grupių. Šie būriai veikė Lvovo ir Drogobyčo srityse, taip pat ir kai kuriose Stanislavo ir Ternopolio sričių rajonuose. Dar didesnis smūgis pagrindžiui buvo suduotas 1948 m. lapkričio 10 d., kai buvo likviduotas liūdnei pagarsėjęs SB (sukilėlių kontržvalgyba) vadas regione Mironas“¹¹². OUN – UPA padaliniuose tvyrančia įtampa ir vienas kito nepasitikėjimu, kuriuos sukėlė vidaus agentų veikla ir SB kontrapriemonės, pasinaudojo ir SG, kurios labai dažnai legendizuodavo savo veiklą būtent kaip SB vykdomas kontrapriemonės. Apie tokio legendizavimo efektyvumą dar 1946 m. savo veiklos ataskaitoje už 1945 m. rašė majoras Sokolovas.

Kaip jau minėjau anksčiau, 1948 m. sovietų represinės žinybos prieš OUN – UPA ginkluotą pagrindį kovojo agentūros pagalba (ypač vidaus agentų), čekistinėmis – karinėmis

¹¹² Бурдс, Джеффри. *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948)*. Москва - Нью-Йорк: Современная История, 2006. 96. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 12 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

operacijomis bei SG pagalba. Taip pat aktyviai buvo steigiami kolūkiai, kurių pagalba sovietai stengėsi pakirsti ginkluoto pogrindžio materialinę bazę. „Per pirmuosius ketverius 1948 m. mėnesius septyniuose V. Ukrainos srityse, pagal sovietų duomenis, buvo užfiksuotos 505 OUN – UPA formuočių akcijos. Reikia paminėti, jog aktyvumas tik augo: sausį – 110, vasarį – 111, kovą – 128, balandį – 156 akcijos. Šiuo laikotarpiu ypač aktyviai sukilėliai ir pogrindininkai veikė Rovno srityje, kur veikė apie 100 kovinių ir pogrindinių grupių. Šios grupės įvykdė 92 akcijas, nukreiptas prieš kolūkių steigimą bei kolūkių aktyvistus ir sovietų partinio – administracinio aparato atstovus“¹¹³.

USSR partinė vadovybė, supratusi, jog OUN – UPA vienu iš pagrindinių taikinių pasirinko kolūkius, ėmėsi kontrveiksmų. Buvo pradėtos kurti taip vadinamos „valstybės tvarkos palaikymo“ grupės, kurių vienas iš tikslų buvo saugoti kolūkius nuo OUN – UPA vykdomų karinių akcijų. Net ir didžiulių sovietų pastangų dėka V. Ukrainoje 1948 m. kolūkinė sistema dar nebuvo sukurta. Kai kuriose V. Ukrainos srityse kolūkiai sudarė apie dešimtadalį visų ūkių. Sritys su tokiu rezultatu buvo pirmaujančios. Galima teigti, jog sovietų valdžios politika, diegiant kolūkius, 1948 m. patyrė visišką nesėkmę. Labai didelę įtaką šios sovietų politikos neįgyvendinime suvaidino aktyvūs OUN – UPA veiksmai, t.y. baudžiamosios akcijos prieš kolūkių aktyvą, ko pasekoje, norinčių užimti kolūkių pirmininkų vietas ar kitaip aktyviai dalyvauti, stegiant kolūkius, atsirasdavo vis mažiau. 1948 – 1949 m. sovietų saugumui vis dažniau pavykdavo nukauti autoritetingus visuomenėje ir kovotojų tarpe OUN – UPA padalinių vadus. Kaip pavyzdį galima paminėti sovietų saugumo operaciją, kurios metu netoli Lvovo nukautas Vyriausias karinio UPA štabo viršininkas O. Gasinas (Doras).

Sovietų saugumo dokumentuose vis dar fiksuojamas gana didelis OUN – UPA aktyvumas, tačiau dauguma akcijų baigėsi gynybiniais susirėmimais ir besiginančiojo pusė labai dažnai buvo OUN – UPA kovotojai.

Balandžio mėnesį skaudus smūgis suduodamas vienam iš aktyviausių OUN – UPA padalinių – Karpatų krašto OUN. 1949 m. balandžio 14 d. su dar šešiais kovotojais buvo nukautas OUN Karpatų krašto ir UPA – Vakarai vadas V. Sidoras (Konradas). Galima teigti, jog 1949 m. sovietų valdžios V. Ukrainos sovietizacija buvo vykdoma trimis kryptimis:

1. kova su ginkluotu pogrindžiu;
2. gyventojų trėmimas į Sovietų Sąjungos gilumą (ypač tų gyventojų, kurių artimieji buvo pogrindyje);

¹¹³ *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). К.: Наук. думка, 2005. 416. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 12 d.] <http://www.history.org.ua/>.*

3. kolūkių kūrimas.

„... 1949 m. iš Lvovo srities buvo išstremtos 545 šeimos (1 882 asmenys), o laikotarpyje nuo sausio iki kovo mėnesio tais pačiais metais iš Stanislavo srities išvežtos 372 šeimos (1 038 asmenys). <...> Iš viso nuo 1944 m. pabaigos iki 1953 m. pradžios iš Vakarinių Ukrainos sričių buvo išvežtos į kitus SSRS rajonus 65 906 šeimos, t.y. 203 662 asmenys“¹¹⁴.

Jei 1948 m. kolūkiai sudarė tik dešimtadalį visų ūkių, tai 1949 m. kolūkiai jau sudarė pusę visų ūkių Vakarų Ukrainoje. Maskva buvo nepatenkinta vietinės valdžios darbo rezultatais prieš ginkluotą pagrindį, centras reikalavo geresnių rezultatų. MGB tikslu tapo aukščiausia OUN – UPA vadovybė - R. Šuchevičius ir V. Kukas. Vadų paieškos suintensyvėjo, kai Lvove nužudomas rašytojas bei sovietinis visuomenės veikėjas J. Galanas (1949-10-24). Ši žmogžudystė sukėlė didžiulį rezonansą SSRS aukščiausios partinės vadovybės aplinkoje. „... MGB buvo įsakyta paruošti kompromitacinių veiksmų planą, kurio metu R. Šuchevičius bus sukompromituotas prieš OUN – UPA centrinę vadovybę Vakaruose, o V. Kukas – prieš R. Šuchevičių“¹¹⁵.

Reiktų paminėti dar vieną svarbų įvykį ir datą V. Ukrainos ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio sovietams istorijoje – 1949 m. rugsėjo 3 d. UPA nustojo veikti kaip karinė organizacija. UPA vadas R. Šuchevičius priėmė sprendimą UPA išformuoti. Šis sprendimas nereiškė kapituliacijos prieš sovietus. Kova tęsėsi, tačiau įgavo vis labiau konspiracines formas.

Dauguma istorikų, nagrinėjusių OUN – UPA kovas prieš sovietus, teigia, jog būtent 1947 – 1949 m. SG prieš ginkluotą pagrindį sovietų saugumas naudojo ypač aktyviai. Tokiam teiginiui faktinių duomenų yra. A. Kentijus savo monografijoje rašo, jog „Kovoje prieš pagrindį MVD – MGB plačiai naudojo taip vadinamąsias spec. grupes arba agentūrines – karines grupes. Nuo 1948 m. liepos iki 1949 m. kovo šios grupės kartu su MGB kariuomene likvidavo ir areštavo 1 447 OUN ir UPA narius“¹¹⁶. Ši citata tik parodo, jog SG 1948 – 1949 m. V. Ukrainos teritorijoje aktyviai veikė, tačiau konkrečios SG operacijos dokumentuose nepateikiamos. Toliau A. Kentijus teigia, jog tokios grupės ne tik veikė prieš ginkluotą pagrindį, bet ir vykdė veiksmus, už kuriuos grupės narius būtų galima patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Kaip tokių veiksmų įrodymas yra pateikiami vienos Rovno srityje veikusios SG „žygdarbiai“: plėšimai, patyčios, civilių žmonių kankinimas, siekiant išgauti reikiamą informaciją, prievartavimo atvejai ir pan. Būtent šiuos SG veiksmus

¹¹⁴ *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси* / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). К.: Наук. думка, 2005. 427 - 428. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 12 d.] <http://www.history.org.ua/>.

¹¹⁵ Ten pat, p. 429

¹¹⁶ Кентій. Анатолій Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)* Київ, 1999. p.427

pateikia istorikai, rašantys apie OUN – UPA kovas prieš sovietus. Galima paminėti A. Goguną¹¹⁷, J. Burds‘ą¹¹⁸. Įdomu tai, jog istorikai, pateikdami tos pačios SG, veikusios Rovno srityje, nusikaltimus prieš civilius gyventojus, teigia, jog tokių faktų buvo ir daugiau, tik kažkodėl jų nepateikia. Manau, kad iš vienos SG nusikaltimų negalima daryti jokių išvadų apie visų SG veiklą. Reiktų pasakyti, kad šios SG nusikalstama veikla įtakojo USSR vadovybę 1949 m. kovą uždrausti tokių grupių naudojimą prieš OUN – UPA V. Ukrainoje. Mano jau paminėti istorikai akcentuoja, jog tokių grupių naudojimo draudimas buvo iššauktas tuo, jog Rovno srityje veikusi SG ir jos veikla tapo žinoma visuomenei, t.y. visuomenė sužinojo, jog SG veiklos paskirtis yra panašaus pobūdžio veiksmais kompromituoti OUN – UPA kovotojus. Nenorėčiau sutikti su tokiomis istorikų prielaidomis, man atrodo, jog pagrindinis tokių grupių veiklos draudimas buvo susijęs su tuo, kad SG veikla apskritai tapo žinoma visuomenei.

¹¹⁷ Гогун. Александр. *Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР :1943-1949*, Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 159 – 161. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 12 d.] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovanii-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

¹¹⁸ Бурдс, Джеффри. *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948)*. Москва - Нью-Йорк: Современная История, 2006. 285 – 293. Interaktyvus. [žiūrėta 2016m. gegužės 12 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

**10. BAIGIAMASIS PASIPRIEŠINIMO SOVIETAMS ETAPAS. OUN 1950 – 1956
m. SOVIETŲ AGENTŪROS VEIKLA PRIEŠ OUN CENTRINĘ VADOVYBĘ
VAKARUOSE**

1950 m. kovo 5 d., išduotas agento, žuvo R. Šuchevičius – Tarasas Čiuprinka. Nuo 1943 m. iki pat savo žūties R. Šuchevičius ėjo vyriausiojo UPA vado pareigas. Ši sovietų saugumo operacija nepalaužė ginkluoto pagrindžio V. Ukrainoje, tačiau tokio rango UPA vado likvidavimas dar kartą įrodė, jog kovotojų ir sovietų jėgos nelygios. Kurį laiką OUN centrinė vadovybė Vakaruose nežinojo, kad R. Šuchevičius nukautas, todėl tik birželio mėn. į UPA (kuri oficialiai jau buvo išformuota) vyriausiojo vado pareigas skiriamas V. Kukas – Kovalis.

USSR partinė vadovybė bei saugumo vadovai suprato, jog R. Šuchevičiaus žūtis nėra visiškai ginkluoto antisovietinio pagrindžio sutriuškinimas. „Kaip ir ankstesniais metais, aktyviausiai tautinis pagrindis veikė Stanislavo krašte, kur buvo 940 asmenų, įeinančių į 15 karinių grupių, 148 pagrindines organizacijas. Jų pastangomis 1950 m. buvo įvykdytos 144 akcijos“¹¹⁹. 1950 m. lapkričio mėn. ginkluotas pagrindis vėl patyrė skaudų smūgį: sovietų saugumas nukovė vieną iš OUN vadų Lvovo krašte O. Djakivą – Gornovojų bei dar tris aukšto rango OUN pagrindžio pareigūnus. Šios žūtys buvo neįvertintos OUN centrinės vadovybės Vakaruose. Kaip teigia A. Kentijus, OUN centrinė vadovybė Vakaruose S. Banderos asmenyje kūrė tam tikra prasme utopinius planus. 1950 m. prasidėjo karas Korėjoje, kurį S. Bandera vertino kaip realią galimybę, kilus karui tarp SSRS ir Vakarų, padėsiančią Ukrainai nusimesti sovietų jungą ir tapti nepriklausoma tautine valstybe. Pasak ukrainiečių istoriko A. Kentijaus, S. Bandera 1950 m. birželį vykusioje „Antibolševikinio tautų bloko“ konferencijoje, skaitydamas savo pranešimą, teigė, jog tai itin palankus laikotarpis surengti ir įvykdyti išsivaduojamąją revoliuciją Ukrainoje, nes „... a) revoliucinio potencialo augimas, dinamika ir nacijos pasiruošimas kovoti iki pergalės; b) kovos prieš bolševizmą ir prieš rusiškąjį šovinizmą kitose bolševikų okupuotose teritorijose plėtra; c) vidaus situacija SSRS <...> visuomenės reakcija į socialines problemas, bolševikinės valdžios krizė“¹²⁰. Ši citata parodo, jog OUN centrinė vadovybė nežinojo realios situacijos V. Ukrainoje ir SSRS apskritai arba nenorėjo žinoti.

Sovietų represinės žinybos ir USSR partinė vadovybė suprato, jog OUN vien tik ginklu nepavyks nugalėti, tą rodė ir arši bekompromisė kova, kuri jau vyko beveik šešerius metus. Todėl

¹¹⁹ *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси*. НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). К.: Наук. думка, 2005. 430 – 431. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 13 d.] <http://www.history.org.ua/>.

¹²⁰ Кентій. Анатолій Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)* Київ, 1999. р. 431

didelis dėmesys buvo skirtas ir ideologinei kovai prieš OUN. Į šią kovą buvo norima įtraukti V. Ukrainos jaunimą, kaimo aktyvistus. Pradėti rengti parodomieji buvusių OUN – UPA kovotojų išvažiuojamieji teismai, t.y. jie buvo teisiami toje vietovėje, kurioje veikė jų organizacija ar kovinis dalinys. Tokių posėdžių metu buvo siekiama iššaukti gyventojų neapykantą teisiamesiems. Dar 1946 m. sovietai vykdė panašias veiklas, kurių metu į vieną ar kitą kaimą būdavo konvojuojamas OUN – UPA paimtas gyvas kovotojas, kad vietos bendruomenės susirinkime prisipažintų ir papasakotų apie savo padarytus nusikaltimus. „1946 m. kovo 24 d. Lešniovo kaime į susirinkimą stichiškai susirinko 600 žmonių, pareikalavusių išduoti jiems banditą „Kazoką“, kad jis galėtų prisipažinti apie visus savo ir gaujos, kurioje jis veikė, nusikaltimus kaime. Pamatę, kad valstiečiai nori įvykdyti linčo teismą, į vietą buvo iškviestas 30 žmonių būrys, vietiniai gyventojai ir iš šio būrio norėjo „atmušti“ banditus linčo teismui. Susirinkime kalbėjo trylika vietinių valstiečių, ypač moterys, kurių vyrai ir dukterys buvo užmušti banditų“¹²¹.

Ginkluotas antisovietinis pagrindis V. Ukrainoje taip pat keitė savo veiklos formas. Siekdami išsaugoti kovojančių žmonių rezervą, OUN narius aprūpindavo fiktyviais dokumentais bei siūsdavo į kitus USSR regionus, kur pagrindininkai nevykdė aktyvios ir ginkluotos kovos, o dažniausiai integruodavosi į visuomenę ir laukdavo valandos x, t.y. palankios progos sukilimui prieš komunistinę santvarką (tikriausiai buvo atsižvelgta į OUN centrinės vadovybės Vakaruose rekomendacijas).

1951 m. aktyviausiai OUN vis dar veikė Stanislavo krašte: „... veikė 93 grupės ir OUN organizacijos (586 asmenys). <...> Per septynis tų metų mėnesius pagrindininkai ir sukilėliai įvykdė 63 akcijas, nukovė 34 totalitarinio režimo atstovus“¹²². Maskvoje partinės vadovybės netenkino, jog 1951 m. V. Ukrainoje dar veikė OUN ir veikė pakankamai aktyviai. Iš Maskvos į USSR nuolat atvykdavo partiniai funkcionieriai, kurie vietos valdžią instrukduodavo, kaip kovoti su OUN. Didelis dėmesys buvo skiriamas įvairaus rango OUN vadovybės paieškoms ir likvidavimui. 1951 m. birželio 5 d. sovietų saugumui į rankas pakliuvo centrinės OUN vadovybės Vakaruose siūstas emisaras M. Matveiko. Emisaras buvo siūstas atstatyti trūkinėjančius ryšių kanalus tarp OUN centrinės vadovybės Vakaruose bei V. Ukrainos OUN vadovybės, taip pat jo misijos tikslu buvo tolimesnės kovos gairių nustatymas. M. Matveiko suėmimas sovietų saugumui tapo puikia proga pradėti „radijo žaidimą“, t.y. suimtas turėjo užmegzti ryšį su centrine OUN vadovybe Vakaruose ir vykdyti sovietinių represinių žinybų nurodymus. Taip pat suimtąjį emisarą sovietai galėjo panaudoti „legendizuoto“ centrinės OUN vadovybės V. Ukrainoje štabo kūrimui, t.y. M. Matveiko

¹²¹ Бурдс. Джеффри. *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948)*. Москва - Нью-Йорк: Современная История, 2006. 56 – 57. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 13 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

¹²² Кентій. Анатолій Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)*. Київ, 1999. p.431

buvo tinkamas kandidatas tokiam „vaidmeniui“ atlikti. „Nuo 1951 m. birželio 1 d. iki 1952 m. balandžio 17 d. Vakarinėse srityse buvo likviduoti 172 OUN vadai, 413 kovinių grupių vadų, viso 949 asmenys. 635 iš jų užmušti ir 252 paimti gyvi. MGB organams taip pat pavyko likviduoti 50 pagrindinio dalyvių, veikusių Žitomiro ir Kamenec – Podolsko srityse. Išsilaisvinimo sąjūdžio jėgos totalitariniam režimui sugebėjo atsakyti įvykdydamos tik 79 akcijas“¹²³.

1952 m. viduryje OUN ginkluotą pagrindį sudarė apie 650 ginkluotų kovotojų. Tais pačiais metais sovietinėms represinėms žinyboms pavyko suimti dar vieną centrinės OUN vadovybės vakaruose siųstą emisarą – V. Ochrimovičių. 1951 – 1952 m. žuvo dar eilė OUN – UPA vadų: P. Fedunas – Petropoltava, R. Kravčiukas – Petro, I. Litvinčiukas – Maksimas. Tokie organizacijos nuostoliai V. Ukrainos OUN vadą V. Kuką paskatino išreikšti mintį, jog tolimesnė ginkluota kova yra negalima, reikia vykdyti tik ideologinę kovą prieš sovietus ir organizacija, kuri šią ideologinę kovą vykdyt, turi būti giliame pogrindyje. Taip pat V. Kukas mane, kad tam, jog išsaugotų dar likusius pagrindinio dalyvius, jie turėtų išvykti iš Vakarinių Ukrainos sričių į kitus SSRS regionus.

„1952 – 1953 m. Kijevo srities Stuvišensko rajone buvo likviduotas Kamenec – Podolsko OUN apygardos vadas Kobzarius <...> OUN grupės vadas P. Kolisnikas – Černika, kuris nuo 1951 m. gegužės veikė Kijevo srities Ladižinskio, Umanės ir Christivsko rajonuose“¹²⁴.

Po J. Stalino mirties 1953 m. kovą SSRS prasidėjo kova dėl valdžios tarp N. Chruščiovo ir L. Berijos. Ši kova nulėmė ir kai kurių metodų prieš ginkluotą pagrindį V. Ukrainoje revizionavimą. Sovietinių represinių žinybų metodai „švelnėjo“. Kaip pavyzdį galima paminėti draudimą taikyti tardymą, kurio metu naudojamos taip vadinamos fizinės poveikio priemonės, t.y. įtariamojo kankinimas. 1953 m. V. Ukrainoje vis dar veikė apie 300 OUN ginkluoto pagrindinio narių, kurie per 1953 m. dešimtį mėnesių įvykdė 29 akcijas, nukreiptas prieš okupantus. 1953 m. sausio 28 d. SG viename iš konspiracinių butų bandė paimti gyvą vieną iš OUN Lvovo krašto vadų L. Gajevską – Rūtą, kuri kartu su dar dviem kovos draugais nusišovė. 1954 m. gegužės 23 d. paimtas gyvas ir paskutinis UPA vyriausiasis vadas V. Kukas – Kovalis. Vadą išdavė konspiracinio buto šeimininkas, kuris buvo sovietų saugumo agentas ir kurį laiką vykdė sovietinio saugumo užduotis, kaip vidaus agentas.

Po V. Kuko – Kovalio arešto V. Ukrainoje ginkluota kova prieš sovietus praktiškai baigėsi. Kai kurie istorikai teigia, jog paskutinis susirėmimas tarp ginkluoto pagrindinio ir sovietų represinių žinybų įvyko 1961 m., tačiau dauguma istorikų savo monografijose chronologines

¹²³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). - К.: Наук. думка, 2005. 433. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 13d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

¹²⁴ Ten pat, p. 434 – 435.

ginkluoto pasipriešinimo sovietams V. Ukrainoje ribas brėžia ties 1954 – aisiais (susiję su V. Kuko – Kovalio areštu) arba ties 1956 – aisiais. A. Kentijus, remdamasis sovietų saugumo dokumentais, teigia, jog „1955 m. kovo 17 d. Vakarinėse srityse veikė 11 grupių, į kurias įėjo 32 asmenys, bei 17 pavienių kovotojų, taip pat 50 nelegalų“¹²⁵. Galima teigti, jog 1955 – 1956 m. V. Ukrainoje ginkluotas pasipriešinimas sovietams pastarųjų represinių žinybų buvo nuslopintas. OUN, kaip organizacija, V. Ukrainoje nustojo funkcionuoti. Nors dar 1955 – 1956 m. OUN nariai įvykdė 35 akcijas, iš kurių 10 buvo susijusios su mirties nuosprendžių įvykdymu kolaborantams arba įtariamiesiems kolaboravimu.

Ginkluota kova, vykusį V. Ukrainoje 1944 – 1956 m., iš abiejų pusių pareikalavo didelio aukų skaičiaus. Oficialiais duomenimis 1944 – 1956 m. OUN – UPA neteko 155 108 pagrindininkų, kovotojų bei taip vadinamųjų „prijaučiančiųjų“. 1 746 pagrindžio dalyvių žuvo kitose USSR regionuose. 87 756 buvo nuteisti už dalyvavimą ginkluotame pasipriešinimo judėjime sovietams. OUN – UPA kovotojai nukovė 30 676 asmenis, iš kurių 15 355 valstiečiai ir kolūkiečiai¹²⁶.

1950 – 1956 m. – baigiamasis ginkluoto pasipriešinimo sovietams V. Ukrainoje etapas. Šiuo laikotarpiu OUN pagrindis veikė itin gilios konspiracijos sąlygomis, t.y. mažomis grupėmis, SB aktyviai vykdė kontržvalgybinę veiklą (tikrino naujus organizacijos narius, ieškojo sovietinio saugumo agentų organizacijos narių tarpe ir pan.). OUN vadai V. Ukrainoje bandė atstatyti nutrūkusius ryšių kanalus su OUN centrine vadovybe Vakaruose, ieškojo naujų kovos formų, ypač ideologinių. Tokiomis sąlygomis pasinaudojo sovietų saugumas, kuris siekė dviejų tikslų:

1. infiltruoti savo agentūrą į OUN centrinę vadovybę Vakaruose;
2. pasinaudojant „legendizuotais“ OUN štabai V. Ukrainoje, pajungti OUN grupes fiktyviam „centrui“ ir tokiu būdu sunaikinti OUN grupes arba įtikinti OUN vadus V. Ukrainoje, jog reikia atsisakyti ginkluotos kovos prieš sovietus ir kovą tęsti tik ideologiniame fronte.

Galima daryti prielaidas, jog tokiam „legendizuotam“ centriniam štabui V. Ukrainoje reikėjo ir kovinės priedangos, kuriai labai būtų tikusios SG. Tačiau istorikų monografijose, nagrinėjančiose paskutinį ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio sovietams V. Ukrainoje etapą (1950 – 1956), praktiškai nėra duomenų apie SG veiklą. Kaip retą išimtį reiktų paminėti S. Tkačenkos darbą „Sukilėlių kariuomenė: kovos taktika“, kuriame autorius užsimena apie SG veiklą: „1951 – 1952 m.

¹²⁵ Кентій. Анатолій Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)*. Київ, 1999. р438

¹²⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). - К.: Наук. думка, 2005. 78. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 15 d.] <http://www.history.org.ua/>.

čekistai sukūrė specialius provokacinius „parašutininkų būrius“. Šie būriai pasirodydavo įvairiose Ukrainos srityse, imituodami sukilėlius, kurie buvo nuleisti parašutais iš užsienio lėktuvų ir net gi imituodavo butaforinius „susišaudymus“ tuščiais šoviniais su vidaus kariuomene ir policija. Šitų (būrių) nariai vilkėjo amerikietišką arba anglišką uniformas su UPA ženklu. Naktimis „parašutininkai“ užpuldavo kaimus, žudydavo „agentus ir išdavikus“ (iš tikrųjų patriotus, kurie rėmė pogrindį), plėšė jų turtą. Šios akcijos tikslas išliko toks pat kaip ir anksčiau – ukrainiečių tautos gąsdinimas¹²⁷. Galima sutikti su autoriaus teiginiu apie tai, jog SG galėjo dalyvauti sovietų saugumo operatyvinėse kombinacijose, imituojant iš Vakarų atvykusius desantininkus, tačiau nelabai įtikinamai autorius pateikia „desantininkų“ motyvus, žudant civilius gyventojus. Manau, jog 1951 – 1952 m., kai ginkluotas pasipriešinimas sovietams V. Ukrainoje slopo ir viena iš priežasčių buvo sumažėjusi visuomenės parama OUN pogrindžiui, civilių žudymas visuomenės gąsdinimo tikslu atrodo neįtikinamai. Reiktų pabrėžti, jog kai kurie istorikai savo monografijose, pateikdami ir bandydami įrodyti savo poziciją, naudojami gana keista argumentacija, kuri tam tikra prasme primena sovietinių laikų požiūrį į kalėjimo duonos ragavusius asmenis, t.y., jei žmogus kalėjo, tai jis a priori gali būti kaltas kituose nusikaltimuose, nes jis kažkada nusižengė įstatymui. Kaip pavyzdį galima pateikti R. Častijų, kuris, cituodamas vieną UPA dokumentą, kuriame UPA vadovybė duoda nurodymus be gailės žudyti visus, net ir šeimų narius, kurie bent įtariame bendradarbiavimu su sovietais. Po tokios citatos autorius suabejoja UPA dokumento autentiškumu, kadangi sovietai linkę į provokacijas. Toks autoriaus požiūris tarsi demonizuoja sovietus, nors niekas neabejoja, kuri iš kovojusių pusių teisi, tačiau toks požiūris a priori neleidžia analizuoti tam tikro laikotarpio be išankstinio nusistatymo.

1956 – ieji – ginkluotos kovos V. Ukrainoje pabaiga, tačiau sovietinės represinės žinybos suprato, jog OUN centrinė vadovybė Vakaruose – tai tarsi uždelsto veikimo bomba, kuri gali bet kada suveikti ir atgarsiai gali pasiekti „ideologiškai nepatikimą“ V. Ukrainą. Kitaip tariant, OUN centrinė vadovybė Vakaruose buvo potenciali naujos kovos prieš sovietus V. Ukrainoje įkvėpėja ir organizatorė. Sovietų represinės žinybos agento pagalba 1959 m. spalio 15 d. Miunchene (VFR) likvidavo S. Banderą, daugiametį OUN vadą ir idėjinį lyderį. Iš dalies galima teigti, jog tai paskutinė sovietų operacija prieš OUN pogrindį, panaudojus agentą - smogiką.

¹²⁷ Ткаченко. Сергей Николаевич. *Повстанческая армия (Тактика борьбы)*. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 13 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

IŠVADOS

1. Šiuolaikinėje lietuviškoje historiografijoje, skirtoje laisvės kovoms, NKVD – MGB specialiosios grupės nėra tiksliai apibrėžiamos, šioms grupėms yra skiriamas nepakankamas dėmesys, veikla nagrinėjama labai fragmentiškai. Didesnį dėmesį NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklai skyrė trys mokslininkai, rašantys apie ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį sovietams: A. Anušauskas, M. Pocius bei N. Gaškaitė. Šių istorikų monografijose bei straipsniuose NKVD – MGB specialiosios grupės bandomos nagrinėti detaliau, šių grupių veiklai parodyti skiriamos atskiros dalys monografijose ir publikacijose. Būtent dėl šios priežasties savo darbe nemažai dėmesio skyriau šių istorikų darbų analizei. Visi tyrinėtojai, nagrinėjantys ginkluoto pasipriešinimo sovietams laikotarpį, NKVD – MGB specialiųjų grupių nenagrinėja iš esmės, dažniausiai apsiribodami labai abstrakčiu šių grupių aprašymu: buvę laisvės kovotojai, kankinimais NKVD budelių palaužti bei išdavę savo buvusius kovos draugus, persirengę laisvės kovotojų uniformomis bei akylai prižiūrimi kadrinių saugumiečių, vykdė provokacijas prieš ryšininkus, rėmėjus, iš pasalų žudydavo laisvės kovotojus, o taip pat neretai ir civilius gyventojus, taip kompromituodami ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio dalyvius visuomenės akyse.

Istoriografijoje, skirtoje ginkluotam pasipriešinimui sovietams V. Ukrainoje, išsiskiria tokie bruožai: NKVD – MGB specialiųjų grupių veikla yra praktiškai nenagrinėta tema. Istorikai, rašantys apie ginkluotą pasipriešinimą sovietams, savo monografijose itin daug dėmesio skiria detaliam viso ginkluoto pasipriešinimo sovietams masto atskleidimui, detaliai analizuota OUN – UPA bei sovietų valdžios ir represinių žinybų dokumentaciją. NKVD – MGB specialiųjų grupių veikla dažniausiai pateikiama daliniu ar visu majoro Sokolovo raportų aukštesnei vadovybei apie grupės veiklą 1945 m., specialiųjų grupių sudėtis taip pat detaliai neanalizuojama, labai dažnai apsiribojama bendro pobūdžio aprašymais: specialiąsias grupes sudarė „stribai“, buvę raudonieji partizanai bei OUN – UPA pagrindininkai bei kovotojai, gyvi patekę priešui į rankas. Dauguma istorikų, rašančių šia tema, teigia, jog vienas iš grupės tikslų buvo kompromituoti pagrindį. Dažniausiai šis tikslas istorikų interpretuojamas, kaip civilių gyventojų žudymas ir aukų „nurašymas“ ginkluotam pogrindžiui.

2. Apie NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklos tikslus bei metodus mokslininkai, nagrinėjantys ginkluoto pasipriešinimo sovietams laikotarpį, turi bendrą nuomonę, kurią galima išreikšti taip: šių grupių tikslai buvo įsiskverbti į ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio gretas bei sunaikinti sąjūdį iš vidaus, ypatingą dėmesį šios grupės skyrė fiziniam laisvės kovotojų vadovybės sunaikinimui arba areštui. Dėl šių grupių naudotų metodų mokslininkai taip pat turi bendrą

nuomonę (su kai kuriomis išlygomis, turiu omenyje civilių žudymą). Specialiosios grupės taikė įvairaus lygio operatyvines kombinacijas, provokacijas, fiziškai naikindavo laisvės kovotojus, rinkdavo žvalgybinio pobūdžio žinias apie vieną ar kitą laisvės kovotojų junginį bei perduodavo surinktą informaciją represinėms sovietų žinyboms. Labai dažnai specialiųjų grupių naudojamus metodus tyrinėtojai vertina per etinę prizmę, kaip pavyzdį galėčiau pateikti sąvokos „nužudė“ labai dažną varojimą, nors turimas omenyje ginkluotas laisvės kovotojas. Ypač dažnai pabrėžiamas šių grupių narių amoralumas, sadistiški polinkiai, degradavimas: girtavimas, piniginių premijų gavimas už fizinį laisvės kovotojų sunaikinimą. Specialiosios operacijos dažnai įvardijamos kaip niekšingos ir klastingos provokacijos ir t.t.

Istoriografijoje, skirtoje ginkluotam pasipriešinimui sovietams V. Ukrainoje, istorikai išskiria kelis NKVD – MGB specialiųjų grupių tikslus ir metodus tiems tikslams pasiekti: aukšto ranko OUN – UPA vadų fizinis naikinimas arba paėmimas į nelaisvę, OUN ir UPA grupių ir dalinių paieška, UPA dalinių „pakišimas“ taip vadinamajam operatyviam kariuomenės ar NKVD dalinių smūgiui, ryšių punktų paieška ir naikinimas, ryšininkų suėmimas arba fizinis sunaikinimas, reikalingų žvalgybinių duomenų rinkimas prieš dideles ir svarbias kariuomenės rengiamas karines operacijas, nukreiptas prieš UPA, OUN – UPA pagrindžio kompromitavimas ir OUN – UPA slėptuvių (bunkerių) paieška ir naikinimas. Visiems šiems tikslams pasiekti NKVD – MGB specialiosios grupės naudojo įvairaus pobūdžio ir sudėtingumo metodus. Kaip specifinį metodą, naudojamą tik V. Ukrainoje veikusių NKVD – MGB specialiųjų grupių, galima išskirti tokių grupių veiklą prisidengus SB „legenda“ (lietuvoje veikę laisvės kovotojai neturėjo savo saugumo tarnybos). Taip pat galima išskirti specifinį tikslą, kurio siekė sovietų saugumas ir iš dalies NKVD – MGB specialiosios grupės – infiltruoti agentūrą į OUN centrinę vadovybę Vakaruose.

3. Chronologinės specialiųjų grupių veikimo ribos mokslininkams taip pat aiškios, jos sutampa su ginkluoto pasipriešinimo sovietams chronologinėmis ribomis, nors šį teiginį dažnas tyrinėtojas paremia labiau savo paties interpretacija, paremta analogijų metodu, o ne faktine medžiaga. Specialiųjų grupių sudėtis taip pat nėra išsamiai nagrinėjama, dažniausiai ji pateikiama kaip savaime suprantamas dalykas, jog specialiųjų grupių pagrindą sudarė buvę laisvės kovotojai, kurie sutiko bendradarbiauti su sovietų saugumu. Ypač pabrėžiama tai, kad laisvės kovotojai buvo priversti bendradarbiauti su sovietais ir tai padaryta beveik visada žiaurios prievartos ir kankinimų pagalba. Labai maža dalis mokslininkų rašo apie taip vadinamųjų „stribų“ veikimą tokių specialiųjų grupių sudėtyje. Dažniausiai apie juos tik užsimenama, jog jie tokiose grupėse veikė pirmaisiais laisvės kovų metais. Taip pat labai mažai dėmesio skiriama specialiųjų grupių skaičiui, veikusių Lietuvos teritorijoje, nustatyti. Nė vienoje monografijoje ar publikacijoje nepavyko rasti tikslaus specialiųjų grupių, veikusių prieš ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje, skaičiaus.

Chronologinės specialiųjų grupių veikimo ribos istoriografijoje, skirtoje ginkluotam pasipriešinimui sovietams V. Ukrainoje, yra pakankamai aiškios ir jos apima visą ginkluoto pasipriešinimo sovietams laikotarpį (1944 – 1956 m.). Tačiau faktinių duomenų apie tokių grupių veiklą yra mažai. Daugiau duomenų yra apie 1945 – 1948 m. veikusias specialiąsias grupes. Šie duomenys taip pat yra labai specifiniai, tai daugiausia veikusių specialiųjų grupių skaičius ir jų padaryti nuostoliai ginkluotam pasipriešinimo sąjūdžiui V. Ukrainoje, tiksliau, tokie duomenys pateikti tik iš 1945 m. Taip pat paminėtos kelios specialiųjų grupių operacijos bei dokumentai, demaskuojantys tokių grupių padarytus nusikaltimus prieš civilius gyventojus V. Ukrainoje. Tačiau dauguma istorikų a priori teigia apie tokių grupių veikimą per visą ginkluoto pasipriešinimo sovietams V. Ukrainoje laikotarpį (1944 – 1956 m.) bei šių grupių naudotus metodus.

4. Šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje vyrauja požiūris, jog NKVD – MGB specialiosios grupės buvo ypatingai efektyvi kovos priemonė prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį. Dažnai šis teiginys paremiamas ir nukautų laisvės kovotojų skaičiumi (apie 500 žuvusių 1945 – 1959m.). Mokslininkai teigia, jog tai tik apytikriai skaičiai. Manau, kad apie šių grupių efektyvumą arba neefektyvumą anksti kalbėti ir tuo labiau daryti kažkokias išvadas, nes dar tiksliai nežinomas realus agentų – smogikų skaičius, veikusių tose grupėse, tiksliai nežinomos net šių grupių chronologinės veikimo ribos. Mokslininkai galėtų pabandyti specialiųjų grupių efektyvumą išanalizuoti klasikiniuose ginkluoto pasipriešinimo sovietams chronologiniuose rėmuose. Tuo tarpu šiuolaikinėje istoriografijoje tas nėra daroma. Tokia analizė iš dalies padėtų tyrinėtojams nustatyti specialiųjų grupių efektyvumą (neefektyvumą), bent jau tam tikrose chronologiniuose rėmuose, nes faktinės medžiagos apie specialiąsias grupes pasiskirstymas yra labai netolygus. Daugiausiai informacijos yra apie 1950 – 1959 m. laikotarpyje veikusias specialiąsias grupes. Tad gal nors dalinai pavyktų specialiųjų grupių efektyvumą (neefektyvumą) išanalizuoti šiose chronologinėse ribose, kuriose yra daugiausiai informacijos apie agentų – smogikų veiklą specialiosiose grupėse.

Istorikai savo monografijose, skirtose ginkluotam pasipriešinimui sovietams V. Ukrainoje, NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklos neišskiria, kaip itin efektyvios kovoje prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį sovietams. Grupių veikla pateikiama kaip viena iš daugelio efektyvių sovietų saugumo naudojamų „įrankių“ tikslams pasiekti. Istorikai vienbalsiai pripažįsta, jog didžiausius nuostolius OUN – UPA padarė reguliarioji sovietų kariuomenė bei NKVD kariuomenės vidaus pulkai.

5. Labai dažnai mokslininkai, rašantys apie pokario laisvės kovas, naudoja selektyvinį metodą savo teiginiams pagrįsti. Kai kuriais atvejais sovietinių represinių žinybų archyvais yra naudojama ir nekliamas klausimas dėl pastarųjų patikimumo. Tai atvejai, kai mokslininkams tinka informacija, rasta archyve, savo nuomonei pagrįsti. Tuo tarpu informacija, kuri neatspindi vieno ar

kito tyrinėtojo nuomonės, yra kritikuojama, bandoma interpretuoti, pateikiama nepilnai arba apskritai į ją žiūrima kaip į sovietinių represinių žinybų falsifikatą. Laisvės kovotojų dokumentacija, prisiminimai priimami beveik nekritiškai ir jais beatodairiškai remiamasi. Neretai mokslininkai net nenurodo šaltinio, kuriuo remiasi, darydami vienokias ar kitokias išvadas. Įvykių liudininkų pasakojimų pagalba daromos išvados, kurios neretai būna tendencingos ir paremtos vien tik liudininko žodžiais. Dugumoje monografių, kuriuose nagrinėjama specialiųjų grupių veikla, pateikimos dvi šių grupių operacijos, kurių metu buvo nužudyti civiliai, ir daromos tik šiomis operacijomis paremtos išvados, jog specialiųjų grupių vienas iš tikslų ir buvo civilių žudymas bei šių operacijų pagalba norima įteigti, jog panašių operacijų, datuojamu laikotarpiu, būta ir daugiau, nors konkretūs pavyzdžiai ir nenurodomi.

Istoriografijoje, analizuojančioje ginkluotą pasipriešinimą sovietams V. Ukrainoje, dauguma istorikų specialiąsias grupes bando „demonizuoti“, t.y. teigia, jog nemaža dalis civilių gyventojų, žuvusių 1944 – 1956 m., yra nužudyti būtent specialiųjų grupių, kurių vienas iš tikslų buvo kompromituoti OUN – UPA visuomenės akyse. Dauguma istorikų pateikia dokumentą, kuris skirtas N. Chruščiovui. Šiame dokumente pateikiami taip vadinamieji „grubūs sovietinio teisingumo pažeidimai“, kuriuos įvykdė MGB specialiosios grupės 1947 – 1948 m. Dokumentas datuojamas 1949 m. vasario 15 d. Šiame dokumente pateikiama eilė specialiosios grupės agentų – smogikų padarytų nusikaltimų: nuo plėšimų ir kankinimų iki prievartavimų ir žmogžudystės. Beveik visose monografiuose šitie faktai pateikiami kaip neginčijamas įrodymas, jog specialiosios grupės tokiais „metodais“ veikė nuo pat 1944 –ųjų, nors kitų įrodymų nepateikiama. Dažnai kai kurie istorikai net nepamini, jog būtent faktai apie specialiųjų grupių nusikaltimus prieš civilius gyventojus USSR partinę vadovybę paskatino imtis priemonių: 1949 m. specialiųjų grupių veikla V. Ukrainos teritorijoje oficialiai buvo uždrausta. Galima daryti prielaidas, jog tokie specialiųjų grupių veiksmai nebuvo tipiniai ir kasdieniai atvejai, o tuo labiau grupių veikimo tikslai.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

Dienoraštis

1. *Partizano Juozo Paliūno – Ryto prisiminimai. Partizano keliu.* Vilnius, 2012

Atsiminimai

1. Laisvės kovotojų prisiminimai VII dalis/ 2 knyga. Vilnius, 2010

Interneto šaltinis

1. Pocius. Mindaugas. *Ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944 – 1953 m (I dalis).*

Interaktyvus. [žiūrėta 2013 m. rugpjūčio 9 d.]

http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Nusikaltimai/Ginkluotos%20rezistencijos%20slopinimas/M.%20Pocius%20tyrimas/M.%20Pocius%20tyrimas%202008_04.pdf.

2. Білас. Ів́ан Гриѓорович. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга 2.* Київ, 1994. 289. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. balandžio 15] <http://www.history.org.ua/>

3. Бурдс. Джеффри. *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948).* Москва - Нью-Йорк: Современная История, 2006. 56 – 57. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 13 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

4. Гогун. Александр. *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы.* Нева, 2004. 253. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. balandžio 11] <http://coollib.com/b/290989/read#t12>.

5. Гогун. Александр. *Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР :1943-1949,* Диссертация, Санкт-Петербург, 2005. 159 – 161. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 12 d.] <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-vooruzhennykh-natsionalisticheskikh-formirovanii-na-territorii-zapadnykh-oblaste#ixzz4AMd8QRFa>.

6. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). - К.: Наук. думка, 2005. 78. Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 15 d.] <http://www.history.org.ua/>

7. Ткаченко. Сергей Николаевич. *Повстанческая армия (Тактика борьбы).* Interaktyvus. [žiūrėta 2016 m. gegužės 13 d.] http://militera.lib.ru/science/tkachenko_sn/index.html.

Literatūra

1. Abromavičius. Stanislovas. Kasparas. Kęstutis. Trimonienė Rūta. *Didžiosios Kovos apygardos partizanai*, Kaunas, 2007.
2. Anušauskas. Arvydas. *Teroras. 1940 – 1958 m.* Vilnius: Versus Aureus, 2012.
3. Gailius. Bernardas. *Partizanai. Tada ir šiandien.* Vilnius: Versus Aureus, 2006.
4. Gaškaitė. Nijolė. *Pasipriešinimo istorija. 1944 – 1953 metais.* Vilnius: Aidai, 2006.
5. Gaškaitė. Nijolė. Kašėta Algis. Starkauskas. Juozas. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD – MGB dokumentuose 1944 – 53 metais.* Kaunas, 1996.
6. Gaškaitė. Nijolė. Kuodytė. Dalia. Kašėta Algis. Ulevičius. Bonifacas. *Lietuvos partizanai 1944 – 1953.* Kaunas, 1996.
7. Kontrrazvedyvatelnyj slovar. Moskva, 1972.
8. Kuršėnai. Malinauskaitė. Aurelija. *Partizaninis judėjimas 1944 – 1953 m.* Klaipėda: S. Jokužio leidykla - spaustuvė, 2003.
9. *Laisvės kovų archyvas 13*, Kaunas, 1995.
10. Mockūnas. Liūtas. *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje.* Vilnius: Baltos lankos, 1997.
11. Pocius. Mindaugas. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kovos su kolaboravimu 1944 – 1953 metais.* Vilnius“ LII, 2009.
12. Snyder. Tymothy. *Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija 1569 – 1999.* Vilnius: Mintis, 2008.
13. Частиї. Руслан. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность.* Харьков: Фолио, 2007.
14. Гогун. Александр. *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 гг.* Москва, 2008.
15. Кентїй. Анатолїй Вікторович. *Українська повстанська армія в 1944-1945 рр.* Київ, 1999.
16. Кентїй, Анатолїй Вікторович. *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)* Київ, 1999.
17. Савченко. Виктор Анатольевич. *Симон Петлюра.* Харьков: Фолио, 2009.

Tomas Žilius

SPECIALIŲJŲ NKVD GRUPIŲ VEIKLA LIETUVOJE IR VAKARŲ UKRAINOJE
ŠIUOLAIKINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE

SANTRAUKA

Po 1990 – Ųjų metų istoriografijoje, skirtoje pokario kovoms Lietuvoje ir V. Ukrainoje, imama nagrinėti ir NKVD – MGB specialiųjų grupių veikla prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį sovietams Lietuvoje ir V. Ukrainoje. Šių grupių veikla Lietuvoje ir V. Ukrainoje pakankamai mažai nagrinėta tema šiuolaikinėje istoriografijoje. NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą istorikai vertina labai kontraversiškai. Šio darbo tikslas – išanalizuoti, kaip NKVD – MGB specialiosios grupės ir jų veikla pateikiama bei traktuojama šiuolaikinėje istoriografijoje. Šį tikslą padės įgyvendinti temos analizavimas tam tikruose chronologiniuose rėmuose, kuris atspindi klasikinį ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžio sovietams Lietuvoje ir V. Ukrainoje periodizavimą: Lietuvoje – 1944 – 1945 m., 1946 – 1948 m., 1949 – 1953 m., 1954 – 1959 (1965) m.; V. Ukrainoje – 1944 – 1946 m., 1947 – 1949 m., 1950 – 1956 m. Šiuose rėmuose bus pateikta chronologinių ribų bendra charakteristika bei mokslininkų NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklos pateikimas ir traktavimas šiuo laikotarpiu. Toks temos analizės metodas padėjo išsiaiškinti, jog istorikai, nagrinėjantys NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą Lietuvoje ir V. Ukrainoje, nėra tiksliai apibrėžę grupės definicijos. Šių grupių sudėtis, veiklos metodai prieš ginkluotą pasipriešinimo sąjūdį sovietams kai kurių mokslininkų pateikiami tendencingai, nepateikiant jokių konkrečių įrodymų savo hipotezei apginti bei dažnai vadovaujantis analogijų pagalba. Savo nuomonei pagrįsti mokslininkai interesantui pateikia selektyviai atrinktus faktus, dažnai NKVD – MBG specialiųjų grupių veikla vertinama per etinę prizmę. Etinis šių grupių vertinimas būdingas kai kuriems tyrinėtojams, nagrinėjantiems NKVD – MGB specialiųjų grupių veiklą Lietuvoje. Tokia kai kurių mokslininkų pozicija nepadedą griauti visuomenėje vyraujančių istorinių mitų, bet dažnai istorinių mitų egzistavimą dar labiau sustiprina ir net sukuria naujus.

Tomas Žilius

SPECIAL NKVD GROUPS' ACTIVITY IN LITHUANIA AND WESTERN
UKRAINE IN MODERN HISTORIOGRAPHY

SUMMARY

In the historiography dedicated to post-war struggles in Lithuania and Western Ukraine is taken to research the NKVD - MGB special groups' actions in the armed resistance movement against Soviets in Lithuania and Western Ukraine after 1990. The actions of these groups in Lithuania and Western Ukraine are low researched subject in modern historiography. The actions of NKVD - MGB special groups are valued very controversial by historians. The goal of this study is to analyze how the NKVD - MGB special groups and their activities are presented and interpreted in modern historiography. The theme analyzing in certain chronological framework will help to implement this goal. The chronological framework reflects the classic periodisation of armed resistance movement against Soviets in Lithuania and Western Ukraine: in Lithuania - 1944 - 1945, 1946 - 1948, 1949 - 1953, 1954 - 1959 (1965); in Western Ukraine - 1944 - 1946, 1947 - 1949, 1950 - 1956. There will be presented the general characteristics and the NKVD - MGB special group activities' presentation and treatment by scientists in this period in the mentioned framework in this study. Such an analytical method of this study helped to clarify that historians exploring the NKVD - MGB special groups' activities in Lithuania and Western Ukraine is not precisely defined the group definition. The group composition, methods of operation against the armed resistance movement against Soviets are presented quite biased by some scientists, without any concrete evidence to support their hypothesis and often in accordance with the help of analogies. Scientists provide a selective samples of facts, often the NKVD - MGB special groups' activities are valued through an ethical prism. The ethical evaluation of these groups is characteristic by some researchers who examine the NKVD - MGB special groups' activities in Lithuania. Such a position of some scientists do not help to destroy the society prevailing historical myths, but often historical myths existence is further enhanced and even create new ones.

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

- AK - Armia Krajowa (Krašto karioumenė, lenkų partizanų junginiai Antrojo pasaulinio karo metu ir pokaryje)
- Apskr. – apskirtis
- DKA – Didžiosios Kovos apygarda
- КГБ - Комитет государственной безопасности (Valstybės saugumo komitetas)
- Кпт. – kapitonas
- LGGRTC – Lietuvos Gyventojų Genocido Rezistencijos Tyrimų Centras
- LIK – Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas
- LIT – Lietuvos Išlaisvinimo Taryba
- LLA – Lietuvos Laisvės Armija
- LLKS – Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis
- LPS – Lietuvos Partizanų Sąjunga
- LSSR – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
- Ltn. – leitenantas
- LTT – Lietuvos Tautinė Taryba
- m. – metai
- mėn. – mėnuo
- МГБ - Министерство государственной безопасности (Valstybės saugumo ministerija)
- Mjr. – majoras
- МВД - Министерство внутренних дел (Vidaus reikalų ministerija)
- НКГБ - Народный комиссариат государственной безопасности (Valstybės saugumo liaudies komisariatas)
- НКВД - Народный комиссариат внутренних дел (Vidaus reikalų liaudies komisariatas)
- ОУН - Організація українських націоналістів (Ukrainos nacionalistų organizacija)
- ОУН(б) - Організація українських націоналістів (бандерівський рух) (Ukrainos nacionalistų organizacija – benderovininkai)
- ОУН(м) - Організація українських націоналістів (мельниківці) (Ukrainos nacionalistų organizacija – melnikoviečiai)
- Pplk. – papulkininkis
- RA – Raudonoji Armija
- Raj. – rajonas
- РОВА – Русская освободительная армия (Rusų išsivadavimo armija)

СБ - Служба безпеки (saugumo tarnyba)

«СМЕРШ» – военная контрразведка „Смерть шпионам“(karinė kontržvalgyba „Mirtis šnipams“)

„Stribas“ - боец истребительного батальона (naikintojų bataliono karys)

УПА - Українська повстанська армія (Ukrainos sukilėlių armija)

УВО - Українська військова організація (Ukrainos karinė organizacija)

VGPŠ – Vyriausiasis Ginkluotųjų Pajėgų Štabas

Vyr. ltn. – vyresnysis leitenantas

Vls. – valsčius